T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

DIŞ TİCARET-İKTISADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ: SOMALİ ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MUNA HUKUN MUSE

KOCAELİ, 2020

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

DIŞ TİCARET-İKTISADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ: SOMALİ ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MUNA HUKUN MUSE

Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN

Tezin Kabul Edildiği Enstitütü Yönetim Kurulu Karar ve No: 29/07/2020-18

KOCAELİ, 2020

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimi sürecinde ve tez çalışmasında sürekli desteği, sabrı, motivasyonu, coşkusu ve muazzam bilgisi için danışmanım Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN'a içten şükranlarımı sunuyorum. Onun rehberliği bana bu tezin araştırılması ve yazılması sırasında yardımcı olmuştur.

Hayatımın her aşamasında ve özellikle, benim akademik hayatta başlamamda ve devam ettirmemde maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen başta teyzem Amina Mohamed Adan ve babam Hukun Muse Rage olmak üzere tüm aileme minnettarlıklarımı sunuyorum. Bu başarı onlarsız mümkün olmazdı. Kendilerine sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……..……..……..……..…..i
İÇİNDEKİLER……...……..ii
ÖZET……..……..……..……..……...iv
ABSTRACT……...……...……..……v
KISALTMALAR LİSTESİ.....…vi
GRAFİKLER LİSTESİ.....……..……..……vii
TABLOLAR LİSTESİ…….……vii
GİRİŞ…….....1

BİRİNCİ BÖLÜM
1. TEMEL KAVRAMLAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE
1.1. İktisadi Büyüme Kavramı…….……..……...3
1.2. İktisadi Büyüme Kaynakları……..……....4
1.2.1. İşgücü ve Beşeri Sermaye…..……...…….....5
1.2.2. Sermaye Birikimi……..……...6
1.2.3. Dışa Açıklık ve Dış Yatırımlar……..…….....7
1.2.4. Doğal kaynaklar.....……....8
1.2.5. Teknolojik Gelişme ve Yenilikler……...9
1.3. Büyümenin Diğer Belirleyicileri.....……..…….....12
1.3.1. Makroiktisadi İstikrar……...…….. …..12
1.3.2. Rekabetçi Piyasalar……12
1.3.3. Altyapı…….……...……..…….....13
1.3.4. Gelir Dağılımı…….....13
1.3.5. Artan tarımsal verimlilik…….....14
1.3.6. Hukuk Düzeni.....…….....…14
1.4. Büyüme Teorileri…….……...15
1.4.1. Klasik Büyüme Teorisi…….…….....15
1.4.2. Keynesyen ve Post-Keynesyen (neo-Keynesyen) büyüme teorileri……..17
1.4.3. Neoklasik Büyüme yaklaşımı.....…….....19
1.4.4. İçsel Büyüme Teorileri……..…….....20
1.5. Dış Ticaret ve Büyüme Stratejileri…….……...21
1.5.1. İthal İkame Stratejisi……..……...……..…..22
1.5.2. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi……..……...……25
1.6. Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme İlişkisi…….....…….....29

İKİNCİ BÖLÜM
2. SOMALİ'DE İKTİSADİ GÖRÜNÜM
2.1. Somali Hakkında Genel Bilgiler…….……..33
2.2. Genel İktisadi Görünüm…….……...36
2.2.1. Nüfus……..…….36
2.2.2. Sağlık…….…….37

2.2.3. Eğitim……...…….39
2.2.4. İşsizlik ve İstihdam…….....40
2.2.5. Enflasyon….....41
2.2.6. Tarım……..42
2.2.7. Dış yardımlar….....43
2.3. Somali'de GSYİH ve Büyümenin Unsurları.....44
2.3.1. GSYİH……..……..…....44
2.3.2. Kişi Basına GSYİH…….....….46
2.3.3. Somali Ekonomisinde Büyüme…….....48
2.3.4. Somali'de Büyümenin Belirleyicileri…….....51
2.3.4.1. Dış Ticaret.....51
2.3.4.1.1. Mal ve Hizmet İhracatı.....51
2.3.4.1.2. Mal ve Hizmet İthalatı.....52
2.3.4.2. Tüketim Harcamaları.....54
2.3.4.3. Kamu Harcamaları..... 55
2.3.4.4. Yabancı Sermaye Yatırımları……...56
2.4. Somali Bütçe Perormansı…….……56
2.4.1. Bütçe Gelirleri…….....56
2.4.2. Bütçe Harcamaları.....58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SOMALİ'DE DIŞ TİCARET VE İKTİSADİ BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: EKNOMETRİK ANALİZ

3.1. Literatür Taraması……....60
3.2.Ekonometrik Metodoloji..…….69
3.2.1. Zaman Serilerinde Durağanlık (Birim Kök) Testleri…….....69
3.2.2. Eşbütünleşme…….……72
3.2.3. ARDL Eşbütünleşme Analizi…….……...73
3.3. Metodoloji ve Model Spesifikasyonu…….…..75
3.4. Ampirik Bulgular……..……....77
3.4.1. Birim Kök Testleri ……...77
3.4.2. Dağıtılmış Gecikmeli Otoregresif (ARDL) Eşbütünleşme Testi …….....78
3.4.3. Tanısal (Diagnostik) Testler …….....81
3.4.4. Kararlılık Testleri …….....82

SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER…….…83
KAYNAKÇA……..…….87

ÖZET

Her ülke ve özellikle Somali gibi düşük gelirli ülkeler için önemli olan iktisadi büyüme, başka faktörler yanında dış ticaretle de yakından ilgilidir. Bu çalışmada, dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki Somali örneğinde 1985-2018 dönemi için yıllık zaman serisi verileri kullanılarak analiz edilmiştir.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde; iktisadi büyüme kavramı ve kaynakları, büyüme stratejileri, büyüme teorileri ve dış ticaret ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki özetlenmiştir. İkinci Bölüm'de, Somali ekonomisi genel olarak değerlendirilmiştir; ülkenin iktisadi durumu, başlıca göstergelere dayalı olarak ve zaman zaman komşu ülkeler ve bölge ülkeleriyle de karşılaştırmalı olarak açıklanmıştır. Ekonometrik analizin yapıldığı Üçüncü Bölüm'de, öncelikle güvenilir sonuçlara ulaşmak için birim kök testleri ve daha sonra da değişkenlerin bağlantılarını incelemek için, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (Autoregressive Distributed Lag - ARDL) sınır testi yaklaşımı uygulanmıştır.

ARDL bulgularına göre, kişi başına reel GSYİH, ihracat ve yurtiçi sermaye birikimi arasında uzun ve kısa vadeli pozitif bir ilişki vardır. Ancak, ithalatın büyüme üzerindeki etkisi negatiftir. Yani ihracatın artması büyüme düzeyini artırır ama ithalatın artması büyüme oranını düşürmektedir. Analiz bulguları ışığında, Somali'de iktisadi büyümeyi artırmak için hükümet politikası ihracatı teşvik stratejisine odaklanmalı, sermaye mallarının verimli kullanımını teşvik edilmeli ve yurt içi sermaye birikimi artışı sağlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Büyüme, Dış Ticaret, ARDL Eşbütünleşme Testi.

ABSTRACT

Economic growth, which is important for every country, and especially for low-income economies like Somali, is closely related to foreign trade as well as many other factors. In this study, the relationship between foreign trade and economic growth was analyzed using the annual time series data for the period of 1985-2018 in Somalia.

This study consists of three parts. In the first part, the concept of economic growth and its sources, growth strategies, growth theories and the relationship between foreign trade and economic growth are summarized. In the second part, the economy of Somalia has been generally evaluated; the economic situation of the country has been compared with neighboring countries and regional countries from time to time based on main economic indicators. In the third part, where the econometric analysis is carried out, unit root tests are applied to reach reliable results. Then, to examine the relationship between the variables, Autoregressive Distributed Lag (ARDL) test approach for cointegration was applied.

According to ARDL results, there is a long-run and short-run positive relationship between real GDP per capita, exports and domestic capital accumulation, while imports have a negative effect on the growth. In other words, the increase of export increases the growth level, but the increase of import decreases the growth rate. In order to increase economic growth in Somalia, government policy should focus on export promotion strategy, encourage efficient use of capital goods and increase domestic capital accumulation.

Keywords: Economic Growth, Foreign Trade, ARDL Cointegration Test.

KISALTMALAR LİSTESİ

ADF	Genişletilmiş Dickey Fuller testi (Augmented Dickey Fuller test)
AIC	Akaike information criterion (Akaike bilgi kriteri)
ARDL	Autoregressive Distributed Lag (Dağıtılmış Gecikmeli Otoregresif)
DF	Dickey Fuller testi
FAO	Food and Agriculture Organization (Gıda ve Tarım Örgütü)
HSSP	Health Sector for Strategic plans (Stratejik Planlar İçin Sağlık Sektörü)
ILO	Internatinal Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
MFFGS	Ministry of Finance of the Federal Government of Somalia (Somali Federal Hükümeti Maliye Bakanlığı)
MOH	Ministry Of Health of Somalia (Somali Sağlık Bakanlığı)
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
PP	Philips ve Perron
SESRIC	Statistical, Economic and Socail research and Training Centre for Islamic Countries (İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi)
UN	United Nations (Birleşmiş Milletler)
UNFPA	United Nations Population Fund (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu)
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği)
UNICEF	United Nations Children's Fund (Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu)
WB	World Bank (Dünya Bankası)
WTO	World Trade Organisation (Dünya Ticaret Örgütü)
VECM	Vector Error Correction Model (vektör hata düzeltme modeli)

GRAFİK LİSTESİ

Grafik-1.1: Ticaret Odağına Göre Reel GSYİH Büyümesi.....28
Grafik-2.1: Somali Nüfusu 37
Grafik-2.2: Yaşam Beklentisi, 1985-2017…….....38
Grafik-2.3: Somali'nin Okul Kayıtları.....39
Grafik-2.4: Işsizlik Oranları.....40
Grafikl-2.5:GSYİH Deflatörü (2010=100).....41
Grafik-2.6: Tarımın GSYİH'deki payı.....42
Grafik-2.7: Dış Yardım.....44
Grafik-2.8: Seçilmiş Afrika ülkelerinde GSYİH, 2017 (Milyar ABD doları).....46
Grafik-2.9: Somali'de Kişi Başına GSYİH.....47
Grafik-2.10: Afrika bölgelere göre reel GSYİH Büyüme Oranı.....48
Garfik-2.11: Somali'nin Ekonomik Büyüme Oranı: 1960-2018.....49
Garfik-2.12: Büyümenin ana İtici Güçleri.....50
Garfik-2.13: Somali İharcat Performansı.....51
Garfik-2.14: Somali'nin Ana İhracat Ortakları.....52
Garfik-2.15: Somali İthalat Performansı.....53
Garfik-2.16: Somali İçin Ana İthalat Ortakları.....53
Grafık-2.17: Tüketim Harcamaları (Milyon Dolar).....54
Grafık-2.18: Kamu Harcamaları (Gsyih'nin yüzdesi).....55
Garfik-2.19: Doğrudan Yabancı Yatırım.....56
Garfik-2.20: Somali'de Kamu Gelirleri (2013-2017).....57
Garfik-2.21: Somali Yurtiçi Kamu Gelirleri (2013-2017).....58
Garfik-2.22: Somali Bütçe Harcamaları.....59
Garfik-2.23: Somali'de Bütçenin Kompozisyonu.....59
Grafik-3.1: CUSUM VE CUSUMSQ Testi.....82

TABLO LISTESI

Tablo-1.1: Gelir Gruplarına Göre Kişi Başına Düşen GSYİH ($).....29
Tablo-2.1: Somali'nin Sağlık Göstergeleri.....38
Tablo-2.2: Somali'deki GSYİH'nın unsurları, 2013–17.....45
Tablo-2.3: Doğu Afrika Ülkelerinde Kişi Basına Düşen GSYİH'nın Büyüme Oranı....47
Tablo-3.1: Ampirik Literatür…….....…….....65
Tablo 3.2: Değişkenlerin Açıklanması…….....76
Tablo-3.3: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları…….....…...78
Tablo-3.4: ARDL Sınır Testi Sonuçları…….....78
Tablo-3.5: ARDL Kısa Dönem Sonuçları.....79
Tablo-3.6: ARDL Uzun Dönem Sonuçları.....80
Tablo-3.7: Diagnostik Test Sonuçları.....81

Giriş

Dış ticaret, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda, iktisadi büyümeyi ve gelişmeyi hızlandırmanın önemli bir motoru olarak kabul edilmektedir. Ticaret, ülkeler arasında daha verimli bir kaynak tahsisine katkıda bulunmakla kalmayıp aynı zamanda dünyanın bir bölgesinden diğerine büyümeyi iletmek suretiyle, farklı gelişim aşamalarındaki ülkeler için önemlidir. Modern dünyada, tüm malları kendi başına üretebilecek bir ülke yoktur. Bir ülkenin dış ticaret politikası (ihracat ve ithalat politikaları) dış ülkelerle olan ticari ilişkilerini şekillendirmektedir.

Büyüme her ülke için önemlidir; ülkenin refahının arttırılması ve insanlarının yaşam kalitesinin geliştirilmesi için daha fazla üretim faktörleri, daha ileri teknolojileri kullanarak, daha çok mal ve hizmet üretimi sağlanmalıdır. Gelişmekte olan ülkelerde bu daha da önemlidir; zira onların, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında daha fazla üretimlerini arttırmaya ihtiyaçları vardır.

Dış ticaret ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki, iktisat literatüründeki birçok bilim adamı tarafından incelenmiştir. Bu ilişkinin temel olarak, ticarete açıklık ile korumacı ticaret politikaları açısından analiz edildiği görülmektedir. Büyüme literatüründe, dış ticaretin büyüme üzerindeki etkilerini ayırt etmenin zor olduğunu söyleyenler olsa da, dış ticaret ve iktisadi büyümenin olumlu ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir.

Somali'nin iktisadi büyümesi de, diğer ülkelerle ticaretine bağlıdır. Gelişmekte olan bir ülke olarak Somali, yalnızca politik ve sosyal olarak değil, aynı zamanda iktisadi olarak da gelişim sürecini önemsemektedir. Somali ekonomisinin en önemli döviz kaynağı tarımdır. Somali, yatırım projelerini yurt içi tasarruflar, tarımsal ürün ihracatından elde edilen gelirler ve dış yardımlarla yürütmektedir. Ülke, vatandaşlarının refahını artırmak için ekonomisinin gelişimi üzerinde çalışmakta ve bu bağlamda; 1980'lerden itibaren iktisadi reform programlarının uygulanmasına, özel sektörün

kalkınma süreçlerindeki rolünü arttırmaya, piyasaların serbestleştirilmesine, iç ve dış ticaretin güçlendirilmesine özel önem vermektedir.

İktisadi büyümenin dış ticaret üzerindeki etkilerini, Somali örneğinde ve 1985-2018 dönemine ait verileri kullanarak belirleme amacını taşıyan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, öncelikle iktisadi büyüme kavramı, büyümenin temel kaynakları ve belirleyicileri hakkında bilgi verilmektir. Daha sonra, büyüme teorileri ve başlıca kalkınma stratejileri (ithalat ikamesi ve ihracata dayalı büyüme stratejileri) dış ticaret açısından yorumlanmakta ve bölümün sonunda, dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki teorik olarak incelenmektedir. İkinci bölümde, Somali ekonomisinin genel görünümü, ülke milli geliri ve belirleyicileri veriler ışığında yorumlanmaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise, literatür ve ekonometrik yöntem özetlenmekte; 1985-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ihracat ve ithalatın reel GSYİH üzerindeki etkisi ampirik olarak analiz edilmektedir. Metodoloji ve model tanıtıldıktan sonra, verilerin durağanlığı test edilmekte ve seriler arasında eşbütünleşme ve nedensellik analizleri yapılmaktadır. Çalışmanın sonuç kısmında analiz bulgularına ilişkin değerlendirmeler ve politika önerileri paylaşılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEMEL KAVRAMLAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Dış ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisinin Somali örneğinde inceleneceği bu çalışmanın ilk bölümünde, iktisadi büyümenin anlamı, belirleyicileri, kaynakları ve büyüme teorileri ile kalkınma stratejileri bakımından dış ticaretin yeri tartışıldıktan sonra, büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki ele alınacaktır.

1.1. İktisadi Büyüme Kavramı

Bir ülkede üretilen mal ve hizmet miktarının zaman içinde değişimi iktisadi büyüme kavramı ile ifade edilmektedir. Aslında reel GSYİH'nin zaman içinde artması anlamına gelen iktisadi büyüme, bir ülkede yaşayan insanların yaşam standartlarını sürekli biçimde yükseltmenin yoludur. Başka bir deyişle büyüme, ülkenin işgücündeki, tüketimindeki, sermayesindeki ve ticaret hacmindeki genişlemenin beraberinde, kişi başına düşen üretimde veya gelirdeki nicel ve sürekli bir artışla ilgilidir ve dolayısıyla, ülke ekonomisinin toplam üretim hacminde değişimi ifade etmektedir (Ünsal, 2009: 14-15). Todaro, (2003) iktisadi büyümeyi, nüfusa, artan çeşitli ekonomik mallar sağlama kapasitesinde uzun vadeli bir artış olarak tanımlamaktadır; ve bu artan kapasite, gelişen teknolojiye, talep ettiği kurumsal ve ideolojik düzenlemelere dayanmaktadır.

Milli gelir ve ilintili kavramlardan (GSMH, GSYİH,vb) yola çıkarak hesaplanan belli döneme ait büyüme oranı pozitif olduğunda ülke ekonomisi büyümüş; büyüme oranı negatif olduğunda ülke ekonomisi küçülmüştür. İki dönem üst üste tekrarlanan negatif büyüme oranları, teknik resesyon (durgunluk); yüksek oranlı küçülme ise kriz olarak nitelendirilmektedir (Bayraktutan, 2017: 92).

Denison'a (1962) göre, iktisadi büyüme, üretilen mal ve hizmet kapasitesinde meydana gelen artıştır. Yani bir ülkenin iktisadi büyümesi, ülke fert başına GSYİH'nın sürekli olarak artması anlamına gelmektedir. Büyüme, insan kaynakları (insan

sermayesine yatırım yapmak), doğal kaynaklar (toprak, yer altı kaynakları), kullanılan sermayedeki artış veya teknolojik gelişmeler gibi faktörlerden etkilenmektedir. Aynı zamanda kurumlar (finansal kurumlar, özel idareler vb.), toplam talebin büyüklüğü, tasarruf oranları, yatırım oranları, finansal sistemin etkinliği, bütçe ve mali politikalar, işgücünün göçü, sermaye ve hükümetin etkinliği gibi dolaylı faktörlerden de etkilenmektedir.

İktisadi büyümenin gerçekleşmesi, hem üretim faktörlerinin miktarında hem de teknolojik ilerlemeye bağlı olarak "toplam faktör verimliliğinde" sağlanan bir artışın sonucu olabilmektedir. Bilindiği gibi, teknolojik ilerleme, üretim faktörlerinin daha verimli olmasına fırsat tanımaktadır (Şimşek ve Aydın, 2004: 227). İktisadi büyüme, ekonomide hem iktisadi faaliyetlerin ölçeğinde meydana gelen bir genişlemeyi hem de iktisadi etkinliklerin toplam ölçeğindeki büyüme, toplam nüfustaki büyümeden daha fazla olduğu için, kişi başına (per capita) hasılanın büyümesine işaret etmektedir.

Büyüme yaşam standartlarını yükseltirken aynı zamanda yol açtığı değişimle dikkat çekmektedir. Bazıları, büyümeyi toplumun temel amacı olarak görmekte; bazıları ise, geleneksel değerleri aşındırdığını ve istismara, çevresel yıkıma, yolsuzluğa yol açtığını savunmaktadır (Case, and Fair, 1994: 848).

1.2. İktisadi Büyümenin Kaynakları

Optimum mal ve hizmet bileşimini üretmeye yönelik mevcut kaynakları en az maliyetle ve mümkün olan en yüksek oranda kullanmak gerekmektedir.İktisadi büyümenin dört ana kaynağı; sermaye birikimi, teknolojik ilerlemeler, doğal kaynaklar, nüfus ve işgücündeki artıştır. Sermaye birikimi, iktisadi büyümenin temel dinamiği olarak kabul edilmektedir. Kalkınmayı garanti altına almak için karşılanması gereken en önemli koşul, yeterli yatırımların varlığıdır. Yatırımın gerçekleşmesi, gelirlerden elde edilecek tasarrufların artışına bağlıdır. İktisadi büyümenin ikinci kaynağı olan teknolojik ilerlemeler, üretim süreçlerinde gerekli olan tüm bilgi, organizasyon ve teknik sistemler

olarak tanımlanabilir. Teknolojinin yardımıyla, herhangi bir üretim sürecinde aynı miktarda girdinin kullanılmasıyla daha fazla çıktı elde etmek mümkündür. Bu kesinlikle iş gücü ve sermaye tasarrufu sağlayacaktır. Nihai kaynak nüfus ve iş gücünde bir artıştır. Nüfus artışı, iş gücünde benzer bir artış ile sonuçlandığında, ekonomik büyümenin önemli bir motivasyon kaynağı oluşturulacaktır (Ndulu et al, 2007: 10).

1.2.1. İşgücü ve Beşeri Sermaye

Beşeri sermaye, bir ülkenin iktisadi büyümesinin en önemli belirleyicilerinden biri olarak ifade edilmektedir. Mevcut insan kaynağının kalitesi ve miktarı, bir ekonominin büyümesini doğrudan etkileyebilmektedir. İnsan kaynakları hem vasıflı hem de vasıfsız iş gücünü içermektedir. İş gücü miktarının ve kalitesinin artması, iktisadi büyüme oranını arttırmaktadır. Burada, kalitedeki artış, çalışanların sahip olduğu becerilerin geliştirilmesini ifade etmektedir. Daha fazla insan çalıştığında, daha çok mal ve hizmet üretilir; daha fazla vasıflı işçi iş yaptığında, değeri yüksek mal ve hizmetler üretilmektedir. İnsan kaynağının kalitesi; becerilere, yaratıcı yeteneklere ve eğitime bağlıdır. Bir ülkenin insan kaynakları, gerekli beceri ve yeteneklerle yeterli sayıda sahip olmalıdır, böylece iktisadi büyüme sağlanabilir (Goldin, 2014). Aynı girdi oranıyla daha yüksek çıktıya ulaşılması verimliliğin sonucudur. Yüksek verimlilik, tam istihdamla birleştiğinde büyüme oranını arttırmaktadır.

Fiziksel sermayeye yatırım ile beşeri sermayeye yatırım arasındaki analoji, bazı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl ekonomistleri tarafından kabul edilmiş; ancak ABD ekonomistlerinin, örneğin Schultz ve Becker'in etkili çalışmalar yayınladığı 1960'lara kadar tam olarak gelişmemiştir. Büyümenin sağlanmasında eğitime ve becerilere yapılan yatırım, makine ve tesislere yapılan yatırım kadar önemlidir. İnsan sermayesine yapılan yatırım, doğrudan insani kalkınmaya ve aynı zamanda büyümeyi hızlandırmaya yardımcı olduğu için özellikle tercih edilmektedir. Bu yatırımın maliyeti hem doğrudan (örneğin, okul ekipmanı ve kitapların maliyeti) hem de dolaylıdır (eğitimde kalmaktan kaybedilen ücretlerin fırsat maliyetleri). İlköğretim okullarından üniversiteye kadar her

seviyede eğitim dahil olmak üzere, teknik ve mesleki eğitimin yanı sıra, "yaparak öğrenme" de dahil olmak üzere iktisadi büyümeyi sürdürmek için geniş bir emek becerileri yelpazesine ihtiyaç vardır (Hexmoor, 2015: 6951-55).

Sanayileşmiş ülkelerde deneyimsiz işgücü, işçilerin beceri ve yeteneklerinden daha az önemlidir. Fiziksel yatırımın fiziksel sermaye stokunda artışa yol açması gibi, toplumun bu tür beceri stoku da, eğitim, hizmet içi eğitim ve diğer yollarla beşeri sermayeye yapılan yatırımla arttırılabilmektedir. Yoksul ülkelerde, sağlığa yapılan yatırımlar, beşeri sermayeye katkıda bulunan başlıca unsurdur. Aşırı yoksulluk zamanlarında kritik yatırım, mahsulü toplamak için işçilere yeterli kalori sağlamak olabilmektedir (Dornbusch, Fischer, and Startz, 2007: 64).

OECD (2009) değerlendirmelerine göre, düşük gelirli ülkelerde kaliteli ve eğitimli insan gücü eksikliklerinin giderilmesindeki ilerleme, hayal kırıklığı yaratmıştır. Temel eğitim yaygın olarak yoksulluğun azaltılması için kritik olarak kabul edilmekle birlikte, orta ve yükseköğrenimin, yeni bilgilerin ve teknolojilerin yaratılması ve uygulanmasından, uzun vadeli büyüme oranlarının ve gelir seviyelerinin yükseltilmesinde daha önemli olduğuna dair kanıtlar ortaya çıkmaktadır. Bu etki, öncelikle insanların teknolojik gelişmelere uyum sağlamak için geliştirilmiş yetenekleri sayesinde ortaya çıkmaktadır.

1.2.2. Sermaye birikimi

Herhangi bir toplumda iktisadi büyüme ve kalkınmanın bir bileşeni olarak sermaye birikimi, üretken süreçte kullanılan ek sermaye stoku edinme sürecidir. Sermaye birikiminin temeli tasarruftur ve gelecekteki çıktı ve gelirleri artırmak için mevcut gelirin bir kısmı tasarruf ve yatırımla sonuçlanmaktadır. Tasarruf düzeyinin sermaye birikimini ve büyümesini ne ölçüde etkileyebileceği, büyük ölçüde iktisadi tasarrufları verimli kullanıma aktarma kapasitesine bağlıdır. Daha yüksek tasarruflar daha yüksek sermaye birikimi ve dolayısıyla iktisadi büyüme anlamına gelmektedir (Osundina, 2014: 151-55).

Sermaye malları, diğer mal ve hizmetlerin üretimi ile sonuçlanan süreçleri gerçekleştirebilecek tesis ve makineler gibi maddi varlıklardır. Sermaye malları başlangıçta büyük yatırımlar gerektirir, ancak gelecek dönemlerde üretim ve büyüme oranını arttırmaktadır. Fiziksel sermaye, üretimi kolaylaştıran araçları şekillendirmek için malzemelerdeki değişikliklerle oluşturulmaktadır. Başka bir deyişle, fiziksel sermaye, işgücü faktörünün üretime dahil olması için gereken tüm üretim araçlarını kabaca kapsamaktadır. Büyüme, fiziksel sermayeye yatırım yapmayı gerektirir üretim için merkezi olan tesislere, makinelere, hammaddelere vb.- Yatırım yapmayı gerektirdiği gibi finansal sermayeye yatırım yapmayı da gerektirmektedir. Sürdürülebilir büyümeyi sağlayan her ülke, GSYİH'nın yüzdesi olarak hem yurtiçi hem de yurtdışı yatırım seviyelerinde önemli bir artış sağlamalıdır (Karaçay, 2008: 10).

Ekonomilerin çoğu çeşitli iktisadi sorunları, krizleri ve zorlukları çözmek için yatırımlara bağımlıdır. Afrika'da daha az gelişmiş ülkeler, örneğin Somali, özel yatırımcıların yanı sıra ilgisini çekecek çeşitli iktisadi politikalar getirmektedir. Bunun nedeni ekonominin belirli sektörlerine yapılan yatırımların bir ulusun karşılaştığı sayısız ekonomik zorluğu hızla değiştirebilmesidir (Adegbite and Owualla, 2007). Bu nedenle, Somali hükümeti herhangi bir fırsatta ekonominin çeşitli sektörlerine yatırım çekmek için çok çalışmaktadır. Hem özel hem de kamu yatırımları, iş yaratma, kişi başına gelirdeki artış, yoksulluk seviyesinde azalma, yaşam standardında artış, GSYİH'da artış, vb. Gibi birçok fayda sağlamaktadır (Choe, 2003: 44-57).

1.2.3. Dışa Açıklık ve Dış Yatırımlar

Dış ticaretin rolü, ülkelerin kalkınma süreci için çok önemlidir. Uluslararası ticaret, sanayileşmenin ve modern teknolojinin faydalarının gelişmiş ülkelerden, gelişmekte olan ülkelere aktarılması için bir iletim kanalı olarak hizmet vermektedir.
Ticarete açıklık, Romer(1986) ve Lucas(1988) tarafından desteklenen yeni büyüme teorierinde, büyümeyi olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla, ticaretin serbestleştirilmesi

süreci sadece ticareti arttırmakla kalmaz, aynı zamanda yatırım da büyüme sürecinde önemli bir rol oynar (Naveed, and Shabbir, 2006: 137-154).

Küresel pazarlara başarılı bir şekilde entegre olmadan hiçbir ülke sürdürülebilir bir gelişme göstermemiştir. Entegrasyonun iki yönü vardır: Mal piyasalarına entegrasyon ve girdi piyasalarına entegrasyon, özellikle de finansal sermayeye entegrasyondur. Bir ülkenin mal pazarlarının açıklığı büyümeyi sağlar, teknoloji transferini kolaylaştırır, rekabeti arttırır ve tüketicilere yarar sağlamaktadır. Geçmişte, bazı ülkeler, endüstrilerini geliştirmek için kasıtlı olarak uluslararası pazarlardan koruyan bir "ithalat ikame" politikası izlemiştir. Hükümetler, çoğu zaman korunmadan sürdürülebilir olmayan endüstrileri korumuştur. Koruma büyümenin kaybolması açısından maliyetli olduğundan, bu tür politikalar zararlıdır**.** Sermaye piyasası entegrasyonu; yaşam standartlarının düzeltilmesini, ülkeler arasında risk paylaşımını ve gelişmiş dünyadan teknoloji transferini sağlamaktadır. Yerli üreticiler için ayarlamayı düzeltmek amacıyla uygun bir sıralama ve reform süreci gerekmektedir. Bu, özellikle sermaye piyasası entegrasyonu için önemlidir. Sermaye piyasalarının hızlı bir şekilde serbestleşmesi, son on yılda birçok finansal krizi kolaylaştırarak büyümeyi önemli ölçüde azaltmıştır (Anh Tung, 2014: 5-6).

1.2.4. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynaklar, insan için yararlı olan veya akla gelebilecek teknolojik, iktisadi veya sosyal koşullar altında yararlı olabilecek gıda, inşaat, giyim malzemeleri, metaller, su ve jeotermal enerji gibi toprak kaynaklarından çekilen malzemelerdir. Doğal kaynaklar, hem tüketim malları hem de kamu hizmetleri şeklinde temel yaşam desteği sağlamaktadır (Gylfason and Zoega, 2006:1098).

Doğal Kaynaklar, genellikle yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynaklar olarak bir ayrım yapılmaktadır. Yenilenebilir kaynak, miktar olarak artan veya başka bir şekilde kısa (yani ekonomik olarak ilgili) bir süre içinde kendini yenileyen kaynaktır.

Dolayısıyla, ekstraksiyon oranı kaynağın üreme kapasitesindeki sınırlamaları hesaba katarsa, yenilenebilir enerji kaynakları sonsuz bir zaman ufku üzerinde verim sağlayabilmektedir. Bazı kaynaklar prensip olarak yenilenebilir, ancak pratikte böyle olmayabilir. Örneğin, yüz milyonlarca ölü ağacın kömür ve petrole dönüşmesi ve yüzlerce yıl belirli ağaç türlerinin olgunlaşmak için büyümesi gerekir, bu nedenle bunlar yenilenmelerine rağmen yenilenebilir kaynaklar olarak kabul edilmemelidir. Yenilenebilir kaynakların klasik örnekleri balıkçılık ve ormanlardır. Yenilenemeyen kaynaklar ise, zaman içinde büyümeyen veya başka türlü yenilenmeyen tüm kaynaklar olarak tanımlanmaktadır.Bir başka deyişle, yenilenemeyen kaynaklar sınırlı miktarlarda mevcut olduğu için bugün tüketilen her birimin gelecekteki tüketim için mevcut miktarı azalmaktadır. Yenilenemeyen kaynakların en yaygın örnekleri fosil yakıtlar ve maden yataklarıdır (WTO, 2010).

İnsanın ilerlemesi ve gelişimi, hem üretimde hem de tüketimde oluşabilecek israftan kaçınılmaya çalışılacak doğal kaynakların rasyonel kullanımını gerektirmektedir. Gelişimin amacı insanların uzun, sağlıklı ve doyurucu yaşamdan zevk almasını sağlamaktır. Kalkınma hem insan merkezli hem de korumaya dayalı olmalıdır. Geliştirme ancak biyosferin üretkenliği, dayanıklılığı ve çeşitliliği korunduğunda başarılı olabilmektedir (Ahmad, 2012: 61).

1.2.5. Teknolojik Gelişme ve Yenilikler

Teknoloji, çeşitli mal ve hizmetler üretmek için kullanılan yöntemleri ve prosedürleri içermektedir. Yeni teknoloji icat edilebilir veya mevcut teknolojik araştırmaya yatırım yaparak kademeli olarak geliştirilebilir. Daha iyi teknikler geliştirildikten sonra daha hızlı üretime izin verir ve büyüme oranını arttırır. Teknoloji insanlık tarihinin başlangıcından bu yana sürekli gelişmeye devam etmektedir. Son 100 yılda, teknolojik gelişmeler önceki zamanlara göre inanılmaz bir hızla artmış ve 2000'lerde büyük miktarda bilgi içeren bir yapıya dönüşmüştür.

Teknolojideki gelişmeler ve dünyadaki erişilebilirliğin artması diş ticareti ve dünya ticaret hacmini etkilemektedir. Üretim ve tüketimin küreselleşmesi ve uluslararası pazarlara açılma, ulaşım maliyetlerini önemli bir rekabet faktörü olarak sunmaktadır. Bu bağlamda, ürünlerin hedef pazarlara daha iktisadi olarak sunması önemlidir ve lojistik hizmetlere olan talep düzenli olarak artmaktadır (Bayraktutan ve Özbilgin, 2014: 1-36).

Teknolojik dönüşüm iktisadi büyümede önemli bir rol oynar; çünkü doğru veya yanlış teknolojik kullanım, belirli bir firma, sektör veya ulus üzerinde önemli olumlu veya olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Bu nedenle, teknolojik gelişme ve teknolojik bilgi, kamusal karaktere sahip olan bir dış faktör olarak varsayılmıştır. Teknoloji, daha az girdi ile belirli malların üretimini gerçekleştirir. Teknoloji basittir ve kolayca anlaşılabilir, satılabilir ve satın alınabilir. Dolayısıyla bir firmadan diğerine transferi çok fazla çaba ve maliyet gerektirmez ve benzer şekilde bir ulustan diğerine geçişinde herhangi bir sorun ortaya çıkmaz (Elster, 1983: 10-11).

Teknolojik gelişme, ekonominin büyüme hızını makro düzeyde ve firmaların pazar payını mikro düzeyde arttıran önemli bir faktördür. Toplumsal gelişme, bir toplumda teknolojik ilerlemeler yapılabilirse ve bunlar sosyo-kültürel yaşamlara yansıtılabilirse oluşmaktadır. Dünyaya teknolojik ilerlemelerle getirilen yeniliklerin ekonomi ile yakından ilişkili olması nedeniyle iktisadın teknolojiyi yönlendirdiği görülmektedir. Teknoloji ve bilgiyi toplumun tüm alanlarına etkin bir şekilde yayabilen uluslar, ülkelerinde yeni istihdam alanları yaratabilmektedirler. Ancak bu yeni alanlar kaliteli işgücü gerektirmektedir, bu nedenle iktisadi büyümeyi destekleyen niteliklere sahip insan kaynaklarının geliştirilmesini sağlamak için eğitim politikalarında gerekli revizyonlar yapılmalıdır (Michael, 1998: 55-80).

Büyüme, nihayetinde sermayeye ve emeğe yapılan yatırımla, üretim faktörlerinin verimliliğini inovasyon ve teknolojik süreçleriyle arttırma ile ilgilidir. Bu nedenle Sahra-altı Afrika gibi düşük gelirli bölgeler için en önemli soru, düşük performans gösteren

ülkelerin karakteristiği olan düşük yatırım seviyelerinin nasıl artırılacağı ve verimlilik artışının nasıl sağlanacağıdır.

Teknolojik gelişime yol açan faktörlerden teknoloji difüzyonu, teknolojinin bir yerden yada bir kullanıcıdan diğerine hareketini ifade etmektedir. Genel olarak, teknolojik yeniliğin verimlilik artışı üzerindeki iktisadi ve sosyal etkisi sınırlıdır ve sadece yeni teknoloji üretim süreci ile birleştirildiğinde potansiyel ekonomik yararı artmaktadır (Bayraktutan ve Bıdırdı, 2016: 5).

Teknolojiyi etkileyen tüm faktörler; üretilen ürünün özellikleri, üretim sürecinin organizasyonu, üretim biriminin kapasitesi, hedeflenen pazarın büyüklüğü, kullanılan enerjinin türü ve miktarı, üretilen iş hacminin büyüklüğü ve niteliği, ek girdiler, yarı mamuller için gereklilikler ve altyapı tesislerinin gelişim seviyesidir. Dolayısıyla teknolojinin sosyal- ekonomi koşullardan bağımsız olması mümkün değildir (Stewart, 1978: 23).

Teknoloji transferi gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere yapılmakta ve bu ülkelerde gelir dağılımında verimsizliğe ve dengesizliğe neden olmaktadır. Gelişmiş ülkelerden çok yüksek maliyetlere karşı alınan sermaye, yoğun teknikler, bir yandan işsizlik yaratırken diğer yandan o ülkenin teknik kapasitesi tarafından sağlanamayan uzmanlık gerektirmektedir. Bu nedenle, Batı ülkelerinin tüketim alışkanlıklarına dayalı sermaye ve yoğun teknoloji transferi sorun yaratmaktadır. Modern toplumların amacı, servet seviyelerini artırmak için iktisadi ve sosyal kalkınmayı garanti etmektir. Bu amaca ulaşılması için, toplumda üretilen mal ve hizmet hacminin artırılmasını gerekir, ancak üretim faktörlerinin miktarı ve verimlilik artışı teknolojik gelişmelere bağlıdır (Schumacher, 1975: 16).

1.3. Büyümenin Diğer Belirleyicileri

İktisadi büyümenin belirleyicileri, bir ekonominin reel GSYİH'sindeki artışı doğrudan veya dolaylı etkileyen faktörlerdir. Yukarıda açıklanana, ana etmenler yanında, büyümenin diğer belirleyicilerinden bazıları aşağıdaki açıklanmaktadır.

1.3.1. Makroiktisadi istikrar

Yatırımcılar, almayı umdukları getiri oranına ve yatırım projesinin riskine dayanarak kararlar vermektedirler: Risk ne kadar yüksekse, istenen getiri oranı o kadar yüksek olmaktadır. İstikrarlı bir makroekonomik ortam yatırımla ilgili riskleri azaltmak için çok önemlidir. Bu, fiziksel sermayede geçerli olduğu kadar insan sermayesi için de geçerlidir. Eğitimin tamamlanmasından sonra işsiz kalma riski daha yüksek olduğunda, insanların eğitim maliyetlerini yükseltmek istemeleri daha düşük düzeydedir. İstikrarlı bir makro iktisat ortamı; düşük ve istikrarlı enflasyon sağlayan para politikasını, devlet vergisinin etkin yönetimi ve kamu hizmetlerini sunmak için yapılan harcamaları ve aşırı derecede çarpık olmayan bir döviz kuru rejimini içermektedir (Ocampo, 2005: 11-12).

1.3.2. Rekabetçi Piyasalar

Rekabet tipik olarak, tüketicilerin bir tekelden daha düşük fiyatlarla daha fazla mal elde edebilmelerini sağlamaktadır. Düzenlemenin makul kullanımı, rekabet ortamının geliştirilmesine yardımcı olacaktır. Bunun, herhangi bir özel çıkar grubu tarafından ele geçirilmeye açık olmayan bağımsız bir kuruluş tarafından uygulanması önemlidir. Hükümetlerin isteyerek veya istemeyerek açık ve adil rekabeti azaltmadıklarından emin olmaları gerekmektedir. Bu, yerleşik kazanılmış menfaatlere yönelik genişlemenin bir sonucu olabilir veya işi düzenlemek için pahalı ve zaman alan prosedürler gibi kurumsal engellerden kaynaklanabilir. İşletmelerin piyasalara nispeten kolay bir şekilde girip çıkabilmeleri ve iş inovasyonu için fırsatlar sağlanması çok önemlidir. Bu yolla şirketler ve endüstriler verimliliklerini artırabilir ve bu da uzun vadeli büyümeyi sağlayabilmektedir (OECD, 2009).

1.3.3. Altyapı

Yatırımcıların bilgiye, sermaye girdilerine, emeğe, hammaddelere ve pazarlara iyi erişmeleri gerekmektedir. Bu, ulaşım altyapısının yanı sıra düzenli bir elektrik ve diğer kamu hizmetleri tedarikinin sağlanmasını gerektirmektedir. Afrika'da, ulaştırma ve enerji firmalarının rekabeti büyük bir yüktür, işletmeler için ise dolaylı maliyetler, bu yükün en büyük kısmını oluşturmaktadır (Prud'homme, 2004: 3-5). Ulaşım altyapısı kadar iletişim altyapısı, fiyatlar ve pazarlar hakkında geniş bir alana bilgi yayılması konusunda çok önemlidir. Bu bakımdan, mobil iletişimin yayılması devrimsel bir gelişim olmuştur. Son yıllarda, gelişmekte olan dünyanın birçok yerinde mobil telefonlarla sınırlı bankacılık hizmetleri bile mümkün olmuştur. Devletin, ekonomideki üretken faaliyelleri sürdürmek için altyapı yatırımları yapması gerekmektedir. Yüksek sermaye gerektirmekte ve tamamlanmaları için uzun bir süreye ihtiyaç duyulmaktadır (Bayraktutan, 1992: 84-93).

1.3.4. Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı adaletinin sağlanması, yani bir ekonomide belirli bir dönemde elde edilen gelirin bireyler, üretim faktörleri ve sektörler arasında paylaşılması, makroekonomik istikrarın sağlanması açısından önemlidir. Kuznets hipotezi genellikle gelir dağılımı ve iktisadi büyüme ilişkilerinin analizinde test edilmiştir (Bayraktutan, Arslan ve Alancıoğlu, 2019: 472-486). Kuznets'e (1955) göre, gelir dağılımı adaletsizliği ilk aşamada iktisadi büyüme ile artmakta; fakat büyümedeki artış devam ettikçe ilişki tersine dönmekte ve gelir dağılımı adaletsizliği azaltma eğilimine girmektedir. Kuznets bu eğilimi "Ters U Hipotezi" olarak ifade etmiştir.

Büyüme ve gelir dağılımı ilişkilerine bir başka bakış açısıyla, teorik olarak, kayıt dışı ekonomi vergi gelirlerindeki düşüşler ve zayıflamış sosyal güvenlik ağları ile temsil edilirken, eşitsizlik artışları da sosyal dayanışma ve güven erozyonu gibi daha gayri

resmi faaliyetlerin neden olduğu faktörlerden beslenmektedir. Kayıt dışı sektörün payındaki artışlar, kamu sektörünün vergi gelirlerinde azalmaya neden olmaktadır. Kayıt dışı sektör kamu için arttığında, vergi gelirlerindeki kayıplar söz konusudur; Kayıt dışı sektör daraltıldığında,vergi gelirlerindeki artış ortaya çıkmaktadır. Vergi gelirlerindeki kayıpları telafi etmek için kayıtlı sektörlerde vergileri artırmaya yönelik politikalar kayıt dışı sektörün derinleşmesine neden olmaktadır. Ancak, vergi gelirlerinin düşük tutulması sosyal güvenlik ağlarına da zarar vererek gelir dağılımındaki eşitsizliği daha da derinleştirmektedir. Öte yandan, gelir dağılımını iyileştirmeye yönelik politikalar, yüksek gelirli insanlar için iş motivasyonu kaybına yol açabilmekte; dolaylı olarak hem kamu hem de sosyal gelir kayıplarına neden olabilmektedir (Emsen, Gencer, Kılıç ve Özdemi, 2011: 440-447).

1.3.5. Artan Tarımsal Verimlilik

Düşük gelirli ülkeler tipik olarak büyük tarım sektörlerine sahiptir. Tarımdaki verimlilik artışları, genellikle bu sektörlerde yer alan çok sayıda insan nedeniyle yoksulluğu azaltmada güçlü etkilere sahip olmasının yanı sıra, büyüme için katalizör görevi de görmektedir. Birçok Afrika ülkesi için tarım, öngörülebilir gelecek için büyüme, yoksulluğu azaltma ve gıda güvenliğini sağlama çabalarının merkezinde olmaktadır. Teknolojik inovasyon yoluyla kar gelirini arttırarak tarımı daha değerli kılmak büyük bir zorluktur. Onlar tarımsal üretkenliği arttırarak ve üretim gibi çeşitlendirilmiş daha yüksek üretkenlik etkinlikleri için emeği serbest bırakarak başarılı bir "yeşil devrime" başlayacaksa bu, kritik öneme sahip olacaktır (Muzari, 2016: 1769-1776.).

1.3.6. Hukuk Düzeni

İş ortamının, yatırım getirlerinin yatırımcılar tarafından elde edilmeni sağlayacak niteliklere sahip olması gerekmektedir. Politik istikrarsızlık, yolsuzluk ve suç, potansiyel getirileri tehdit edebilir ve yatırımları caydırarak büyüme beklentilerine zarar verilebilir.

Suç maliyeti ve satışların yüzdesi olarak güvenlik maliyeti, Sahra altı Afrika gibi düşük gelirli bölgelerde özellikle yüksektir. Düşük gelirli ülkelerde yapılan yatırım anketleri, sözleşmelerin yasal olarak uygulanmasının ve düzenlemelere uyulmasının maliyetlerini, işletme kârlılığı üzerinde en büyük olumsuz etkiye sahip olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle, ilgili kamu kurumlarının mülkiyet haklarının korunması konusundaki kapasitelerinin güçlendirilmesi çoğu zaman önemlidir. Aynı şekilde, Afrika'dan gelen kanıtlar, yolsuzluğun önlenmesine dikkat edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Yerel yatırımları azaltmanın yanı sıra, zayıf mülkiyet haklarının yabancı yatırımları başka yerlere yönlendirmesi muhtemeldir. Bu, verimliliği ve nihayetinde büyümeyi artıracak olan teknoloji transferi kapsamını önemli ölçüde azaltabilmektedir (Tamanaha, 2012: 232).

1.4. Büyüme Teorileri

Büyüme teorileri, büyümenin iki makul açıklamasını sunmaktadır. Birincisi üretken fikirlerin arzı üzerinde durmakta ve sanayi devriminin bizi modern büyüme çağına sokacak kadar beklemek zorunda kalacağını düşünmektedir. Kabaca, yaşam standartlarının büyümesinin bilimin büyümesine bağlı olduğunu söylemektedir. Diğer açıklama da teşvikleri vurgulamaktadır: Büyüme, işletme girişimlerinde ağır vergilendirme, sosyal dalgalanma ve hükümet tarafından yapılan diğer müdahaleler olmadığında başlayabilmektedir (Jovanovic, 2000: 8). Günümüzde, büyüme meseleleri çok günceldir. İktisadi büyüme ile ilgili en eski kavram ve teorilerden başlayarak bu meselelere genel bir bakış getirmektedir. İktisadi büyüme ile ilgili temel kavram ve teoriler aşağıda sunulmuştur .

1.4.1. Klasik Büyüme Teorisi

Klasik büyüme teorisi 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında A. Smith, R. Malthus ve D. Ricardo tarafından geliştirilmiştir. Bu teori nüfus artışının kişi başına gelir düzeyine göre belirlendiğini ileri sürmektedir. Klasik büyüme teorisi, 1770'lerde

nüfusun çoğu hayvancılık ve tarımda çalıştığında baskındı. Hayvancılık ve tarımda çalışanların çalışma koşulları sert ve gelir düzeyleri düşüktü. Zamanla, teknolojik gelişmelerle birlikte tarımda verimlilik artmıştır. Verimlilikteki artışla birlikte üretim de artmış ve tarım işçileri şehirlere göç etmeye başlamıştır. Şehirlere göç eden insanlar için gelirler ve servetin arttığı görülmüştür. Ancak klasik iktisatçılar artan servet seviyelerinin insanlar için kalıcı olmayacağına inanıyorlardı. İlerleyen yıllarda, Batı ülkelerinde doğum oranları azalmış ve nüfus yavaşlamıştır. Nüfus artış oranlarındaki düşüş ve bir çocuğu büyütmek için gereken daha yüksek maliyetler nedeniyle kadınların istihdam şansı ve maaş düzeylerindeki artış gibi nedenler, ailelerin daha az çocuk sahibi olmasına neden olmuştur. Bu, doğum oranlarında bir azalmaya neden olmuştur. Reel gelirin büyüme oranı ile nüfusun büyüme hızı arasındaki ters ilişki, klasik iktisatçıların beklentilerine uymayan bir sonuç doğurmuştur (Lavrov ve Kapoguzov, 2006: 7).

Smith'e (1776: 236) göre; ulusların serveti altından değil, ticaretten kaynaklanmaktadır. Serbest ticaret, her iki tarafın karını artırması durumunda, toplam serveti de artırmaktadır. Klasik iktisatçılar, zorlama hissetmediklerinde piyasaların genellikle kendilerini düzenlediklerini gözlemlemektedir. Adam Smith bunu, alıcılar çeşitli tedarikçiler arasında seçim yapabildiklerinde ve başarılı bir şekilde rekabet etmeyen şirketlerin başarısız olmasına izin verildiğinde piyasaları doğal dengelerine doğru hareket ettiren mecazi bir "görünmez el" olarak nitelendirmiştir. Smith, tekelin tehlikeleri hakkında defalarca uyarmış ve rekabetin önemini vurgulamıştır.

Ricardo (1817), uluslararası ticaretin mutlak maliyet avantajı yerine karşılaştırmalı maliyet avantajı tarafından yönetildiğine inanır. Bir ülke, maliyetlerinde diğer ülkelere göre daha fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mallarda uzmanlaşacak ve göreceli maliyet dezavantajına sahip olduğu tüm malların yurtdışından ithalatına bağlı olacaktır.

Doğal bir piyasa ücretinin varlığı fikrini ve yeni teknolojilerin kullanılmasının, özel teknolojik yenilik biçimlerine dayanarak emek talebinde bir azalmaya yol açtığını

savunan Ricardo'ya (1817) göre, sermaye birikimi, kârın sonucudur; çünkü kârlar sermaye oluşumu için kullanılan servetin tasarrufuna yol açmaktadır. Sermaye birikimi, tasarruf kapasitesi ve isteğine bağlıdır. Tasarruf kapasitesi sermaye birikiminde çok önemlidir. Bu, işçilerin geçim maliyetini karşıladıktan sonra toplam üretimin fazlası olan toplumun net gelirine bağlıdır. Fazlalık arttıkça tasarruf kapasitesi de artmaktadır.

1.4.2. Keynesyen ve Post-Keynesyen (neo-Keynesyen) büyüme teorileri

Keynes'e göre; toplam gelir, bir ülkedeki toplam istihdamın bir fonksiyonudur. Ulusal gelir ne kadar büyük olursa, istihdam hacmi de o kadar yüksek olur ve bunun tersi de geçerlidir. İstihdam hacmi efektif talebe bağlıdır. Efektif talep, istihdam ve gelirin denge seviyesini belirlemektedir. Efektif talep, talep fiyatı toplamının toplam arz fiyatına eşit olduğu noktada belirlenmektedir. Efektif talep, tüketim talebinden ve yatırım talebinden oluşmaktadır. Tüketim talebi, tüketilme eğilimine bağlıdır (Keynes,1936: 113-15).

1940'lı ve 1950'li yıllar Keynesyen teorinin "altın yılları" sayılmaktadır. Bu dönemde sanayi ülkelerinin hızlı bir milli gelir ve istihdam artışı gözlenmiş, hükümetlerin uyguladığı iktisadi politikalar, özellikle maliye politikaları; keynesyen teori ve buna dayanan politikaların doğruluğunun kanıtı sayılmıştır (Savaş, 2007: 99).

Keynesyen iktisatçılar, genellikle toplam talep istikrarsız olduğunda, bir piyasa ekonomisinin iktisadi durgunluk (talep düşük olduğunda) ve enflasyon (talep yüksek olduğunda) şeklinde verimsiz makroekonomik sonuçlar yaşadığını ve bunların iktisat politika tepkileriyle azaltılabileceğini iddia etmektedirler. Keynesyen iktisatçılar genel olarak yönetilen bir piyasa ekonomisini savunurlar - ağırlıklı olarak özel sektör, ancak hükümetler durgunluk ve bunalımlara müdahalede aktif rol almaktadırlar (Gordon, 1989: 8).

Post-Keynesyen (Neo-Keynesyen) iktisat büyüme teorisi, Amerikalı ekonomist Evsey Domar ve İngiliz ekonomist Roy Harrod tarafından formüle edilmiştir. formüle

edilmiş ve birbirine çok yakın sonuçlar elde eden bu çalışmalar literatürde Harrod Domar modeli olarak anılmaktadır (Romer, 1989). Domar, Keynes'in teorisini netleştirmiş ve tamamlamıştır - teorisine göre, yatırım sadece gelir faktörü değil, aynı zamanda üretim kapasitelerinin yaratılmasında ve dolayısıyla malların üretimi ve tedarikinde gelişme faktörüdür. Onun teorisi, gelirin artmasını sağlamak için yatırımın büyümesi gerektiğini belirlemektedir. Bu doğrudan milli gelirdeki tasarrufların payına (tasarruflardaki marjinal eğilim) ve yatırımların ortalama verimliliğine bağlıdır. Bu nedenle, iktisat politikası için önemli bir sonuç çıkarılmış: Yalnızca sürekli artan sermaye birikimi, yani yatırım artışı, ekonomiye toplam talep ile toplam arz arasındaki dinamik dengeyi sağlamaktadır. Yatırımların dengeli bir şekilde büyümesini sağlamak için devlet, milli gelirdeki tasarrufların payını veya teknolojik ilerleme oranını etkileyerek sermayenin verimliliğini belirleyebilmektedir (Osipian, 2007: 34).

Harrod'un teorisi, iktisadın büyüme yörüngesini (trajectory) incelemeye başlamıştır. Bu nedenle, yatırım büyümesinin gelirdeki büyüme oranını belirlemeye olanak veren hızlandıran teorisine dayanmaktadır. Harrod'un teorisi, sadece gelir, tasarruf ve yatırımlar arasındaki fonksiyonel ilişkiye değil, aynı zamanda girişimcilerin beklentilerinin analizine dayanan dengeli büyüme mekanizmasını da açıklamaktadır. Onun teorisindeki gerçek büyüme oranı, emek ve sermaye verimliliğindeki büyüme oranları ile belirlenmektedir. Fiili büyüme oranı, mevcut sermaye kaynaklarının tam kullanımıyla garantili bir büyüme ile çakışırsa, ekonomi sürdürülebilir ve sürekli gelişime sahip olacaktır. Emeğin tam kullanımıyla mümkün olan maksimum iktisadi büyüme oranı Harrod'un teorisinde doğal bir hız (oran) olarak adlandırılmaktadır. İktisadi sistemin istikrarlı dinamik dengesi, tam istihdam koşullarında, garantili ve doğal büyüme oranının eşitliği ile sağlanmaktadır. Bununla birlikte, bu eşitliğinin sağlanması, aktif devlet müdahalesiyle mümkündür (Lucas,1988: 42).

Böylece, analiz sırasında Harrod ve Domar benzer sonuçlara varmıştır. Genellikle teorileri, daha önce belirtildiği gibi, Harrod Domar adlı tek bir teori halinde birleştirilmektedir. Üretim teknik şartlarında, iktisadi büyümenin, marjinal tasarruf

eğilimi ve piyasa sistemindeki dinamik denge ile belirlendiği anlamına gelmektedir. Bu denge de doğal olarak dengesizdir, bu yüzden onu tam istihdamda tutmak için, devletin aktif ve amaçlı eylemlerini gerektirmektedir.

1.4.3. Neoklasik Büyüme Yaklaşımı

Neoklasik büyüme yaklaşımı, 20. yüzyılda büyüme ekonomisi alanında yapılan yoğun araştırmalar sonucunda geliştirilmiştir. Robert Solow ve J. E. Meade, neo-klasik büyüme teorisinin en çok bilinen temsilcileridir. Neoklasik büyüme teorisi, sermaye birikimi ve iktisadi büyümenin önemli bir belirleyicisi olarak tasarruf kararına vurgu yapmaktadır. Neoklasik büyüme modeli, çıktıyı belirleyen faktör olarak sermaye ve emek birlikte iki faktörlü üretim fonksiyonunu ele almıştır. Ayrıca teknoloji, üretim fonksiyonuna dışsal bir faktör olarak eklenmiştir (UN, 2011).

Neoklasik yaklaşım, kısa vadeli dengenin üretim fonksiyonunda değişen miktarlarda emek ve sermayeden kaynaklandığını belirtmektedir. Teori, ayrıca teknolojik değişimin ekonomi üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu ve iktisadi büyümenin teknolojik ilerlemeler olmadan devam edemeyeceğini savunmaktadır. Bununla birlikte, neoklasik büyüme teorisi, geçici dengenin, bu üç faktörden herhangi birini gerektirmeyen uzun vadeli dengeden farklı olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır.

Neoklasik büyüme modelinin temel varsayımı, sermayenin kapalı bir ekonomide azalan getirilere maruz kalmasıdır (Solow, 1956: 65-94)*:*

i. Sadelik için teknolojik ilerleme veya işgücü büyümesi olmadığı varsayıldığında, getirilerin azalması, bir noktada üretilen yeni sermaye miktarının, sadece amortisman nedeniyle kaybedilen mevcut sermaye miktarını telafi etmek için yeterli olduğu anlamına gelmektedir. Bu noktada, teknolojik ilerleme veya işgücü büyümesi olmadığı varsayımları nedeniyle ekonominin büyümesinin durduğunu görülmektedir.

ii. Sıfır olmayan emek büyüme oranlarının bir şekilde karmaşık olduğunu varsayarsak, kısa vadede, azalan getiri etkili olduğunda ve ekonomi sabit bir "istikrarlı durum" büyüme hızına yaklaştıkça büyüme hızı yavaşlamaktadır.

iii. Sıfır olmayan teknolojik ilerlemenin dahil edilmesi, "etkili emek" açısından sıfır olmayan işgücü büyümesi varsayımına çok benzer: bir çıktı birimi için gereken işçi saati başına sabit çıktı ile yeni bir kararlı duruma ulaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu durumda, kişi başına üretim "istikrarlı durumdaki" (yani verimlilik artış hızı) teknolojik ilerleme hızında büyümektedir.

1.4.4. İçsel Büyüme Teorileri

"İçsel büyüme" ifadesi, 1980'lerde ortaya çıkan çok çeşitli teorik ve ampirik çalışmaları kapsamaktadır. Ekonomik büyümenin dışarıdan çarpan kuvvetlerin sonucu değil, ekonomik bir sistemin içsel bir sonucu olduğunu vurgulayarak kendisini neoklasik büyümeden ayırmaktadır (Romer, 1994: 3-22). İçsel büyüme teorisi, ekonomik sisteme dahil olan kuvvetlerin, özellikle teknolojik bilgi yaratma fırsatlarını ve teşviklerini yöneten kuvvetlerin belirlediği oranda uzun vadeli ekonomik büyümedir. Uzun vadede, iktisadi büyüme oranı, kişi başına çıktı büyüme oranıyla ölçüldüğü üzere, teknolojik ilerleme oranına göre belirlenen toplam faktör verimliliğinin (TFV) büyüme oranına bağlıdır. Solow'un (1956) ve Swan'ın (1956) neoklasik büyüme teorisi, teknolojik ilerlemenin hızının, iktisat güçlerden ayrı ve bağımsız bir bilimsel süreçle belirleneceğini varsayamaktadır. Neoklasik teori böylece iktisatçıların ekonomik sistemin dışından dışsal olarak verildiği gibi uzun vadeli büyüme oranını alabileceklerini ima etmektedir.

İçsel büyüme teorisi, teknolojik ilerleme hızının ve dolayısıyla uzun vadeli iktisadi büyüme oranının ekonomik faktörlerden etkilenebileceği kanallar önererek bu neoklasik görüşe karşı çıkmaktadır. Teknolojik ilerlemenin, birçoğu ekonomik faaliyetlerin sonucu olan yeni ürünler, süreçler ve pazarlar şeklinde yeniliklerle gerçekleştiği gözleminden başlamaktadır. Örneğin, firmalar deneyimlerden nasıl daha

verimli üretileceğini öğrendiklerinden, daha yüksek bir ekonomik faaliyet temposu, firmalara daha fazla üretim deneyimi kazandırarak süreç yeniliğinin hızını artırabilmektedir. Ayrıca, kar amaclı olan firmalar tarafından üstlenilen Ar-Ge harcamalarından kaynaklandığı için; ticaret, rekabet, eğitim, vergiler ve fikri mülkiyet ile ilgili ekonomik politikalar Ar-Ge yapmanın özel maliyetlerini ve faydalarını etkileyerek inovasyon oranını etkileyebilmektedir (Howitt, 2010: 20).

İçsel açıklamalar; piyasa güçlerinin, kamu politikalarındaki kararların ve çeşitli kurumsal çözümlerin, tek tek ülkeler ve bölgelerdeki iktisadi dinamiklerin şekillenmesini nasıl etkilediğini araştırmaktadır (Todaro ve Smith, 2011: 150). Neoklasik (eksojen) ve Endojen büyüme teorileri arasındaki temel farklılıklar, aşağıdaki konulara ilişkin bakış açısı farkından kaynaklanmaktadır: a) teknolojik değişimin doğası (eksojen ve endojen), b) iktisadi büyüme dinamikleri (sıfır büyüme / sürekli büyüme) ve c) Piyasa dengesinin varlığı (mükemmel piyasa / piyasa başarısızlıkları) (Fagerberg, 2001).

Teknolojik değişim hem Neoklasik hem de Endojen büyüme teorilerinde ekonomik büyümenin en önemli faktörüdür. Belirli bir girdi seti için üretimi arttırır ve ülkelerin ve bölgelerin önemli bir büyüme faktörüdür. Endojen büyüme teorisi, neoklasik iktisadi düşünce bu konuyu tamamen soyutladığı için teknolojik değişime neden olan süreçleri ortaya çıkarma eğilimindedir. Endojen büyüme teorisi, teknolojik değişimi ciddi piyasa başarısızlıklarına maruz kalan bir sonuç olarak vurgulamaktadır (Samjuelson and Nordhaus, 2009: 15).

1.5. Dış Ticaret ve Büyüme Stratejileri

Strateji, genel bir model veya yaklaşımdır; ve politikadan daha kapsamlıdır. Bir strateji ancak uyumlu politikaya aracılık ederek uygulanabilmektedir (Seyidoğlu, 2007: 513). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulanan iktisadi politikalar, 1929'daki Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı'ndan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu dönemlerde,

bazı kritik sanayi malları ithal edilmemiş ve bu nedenle bazı gelişmekte olan ülkeler, bu ithal malları yerli üretim ile değiştirmeye başlamıştır. Bu şekilde, içe dönük sanayileşme bir kalkınma stratejisi haline gelmiştir. İthal ikamesine yönelik sanayileşme Stratejisi 1960'larda ve 1970'lerde popülerdi. Özellikle 1970'lerde yaşanan petrol krizinden sonra, ithalat ikamesini yoğun bir şekilde uygulayan çoğu ülke bu stratejiden vazgeçerek yeni bir alternatif strateji olarak ihracata dayalı büyüme stratejisi uygulamaya başlamıştır.

İthalat ikamesi ve ihracata dayalı büyüme stratejileri, uygulayıcı ülkelerde eşit derecede başarılı değildir. Krueger (1990), ekonomilerin performansındaki bu farklılıkları üç faktörle açıklamıştır. Üç faktör şöyle özetlenebilmektedir :

i. Teknolojik faktörler,
ii. İktisadi faktörler
iii. Siyasi-iktisadi faktörler.

Teknolojik faktörler; üretimin doğası, ölçek ekonomileri, bebek endüstrisi faktörü ve yerli üretimin sermaye yoğunluğunu içermektedir. İktisadi faktörler; insanların teşviklere ve doğrudan kontrollere verdiği yanıt, sanayi yapısının davranış üzerindeki etkisi ve ekonominin esnekliği gibi fenomenlerle ilgilidir. Siyasi-iktisadı faktörler; karar vermeyi etkileyen veya iktisat politikalarını şekillendiren faktörleri ifade etmektedir (Krueger, 1990: 159). Ülkeler bu faktörlerde aynı olmadıklarından farklı sonuçlarla ortaya çıkmıştır. İthal ikamesi ve ihracata dayalı büyüme stratejileri aşağıda daha detaylı olarak ele alınmıştır.

1.5.1. İthal İkamesi Stratejisi

İthal İkamesi Stratejisi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra popüler olmuş, 1970'lere kadar birçok gelişmekte olan ülke tarafından uygulanmış ve bu strateji kullanılarak gelişimlerini hızlandırmaya ve iktisadi büyüme elde etmeye çalışılmıştır (Carbaugh, 2001). İthalat ikame politikası çerçevesinde, bir ülke yerli sanayileri ithalat rekabetinden

korumak için yaygın olarak ticaret politikası araçları uygulamaktadır. Bu amaçla, yüksek tarifeler ve kotalar yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu ticaret politikası araçlarına ek olarak, döviz kurunun ithalatı sınırlamak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Yerli üretimin teşvik edilmesi için hükümetler düşük kredi oranları, vergi muafiyeti, altyapı yatırımları ve diğer teşvik araçlarını da kullanmaktadır (Çarıkçı, 1983: 19).

Genel olarak, ithal ikame stratejisini uygulayan ülke, dayanıksız tüketim malları üretiminden başlamaktadır; çünkü, bu ürünler için emek yoğun ve karmaşık olmayan üretim teknikleri gerekmektedir. Bu kolay aşamayı tamamladıktan sonra, daha fazla ithalat ikamesi giderek zorlaşmaktadır. Bu aşamadan sonra sanayileşmeye devam etmenin iki yolu vardır. Bunlardan biri ekonomiyi dış rekabete açmaktır. Örneğin, Güney Kore ve Tayvan ithal ikamesiyle başlamış ve daha sonra ihracata dayalı stratejiye yönelmiştir. İkinci yol, bu nihai ürünlerin ithalatını sınırlamak, ara ve sermaye mallarının üretimini arttırmaktır. Bu amaçla, koruma oranları artırılmakta, nihai mallar ara mallardan daha yüksek derecede korunmaktadır (Kreinin, 1987).

İthalat-ikame politikasının gelişmekte olan ülkeler için bazı çekici yönleri vardır, bu koruma politikasının avantajları aşağıdaki gibidir (Carbaugh 2001: 250):

i. İthalatın yerini alacak yerli bir sanayi kurma riski düşüktür, çünkü ithalatın sanayi ürün pazarı zaten mevcuttur.
ii. Gelişmekte olan ülke için iç pazarını dış rekabete karşı korumak, gelişmekte olan ülke tarafından ihraç edilen mamul ürünler üzerindeki ticaret kısıtlamalarını azaltmaya zorlamaktan daha kolaydır.
iii. İthalat tarifeleri uyguladıktan sonra, yabancı firmalar tarife engellerini aşmak için ülkesinde "tarife fabrikaları" olarak adlandırılmaya özendirilmiştir; Böylece işsizlik azaltılabilmektedir.

Bu avantajların aksine, bu stratejinin gelişmekte olan ülkeler için dezavantajları da vardır. Bu dezavantajların bazıları aşağıda listelenmiştir (Salvatore, 1998: 344):

i. Ticaret kısıtlamaları, yerli sanayileri yabancı rekabetten koruduğundan, daha verimli olmaları için hiçbir teşvikleri yoktur.
ii. Gelişmekte olan birçok ülkede iç pazarın küçüklüğü, üreticilerin ölçek ekonomilerinden yararlanmalarına izin vermez; bu nedenle ithalat ikamesi verimsiz sanayilere ve yüksek birim maliyetlere yol açmaktadır.
iii. Daha kolay üretilen ithalatı yerli üretimle değiştirdikten sonra, yüksek koruma ve verimsizlik ithal ikamesinin giderek daha zor ve maliyetli olmasına neden olmaktadır; çünkü daha sermaye yoğun ve teknolojik olarak daha ileri ithalatın yerli üretim ile değiştirilmesi gerekmektedir.

İthala ikamesi stratejisinin avantajları ve dezavantajları, bazı gelişmekte olan ülkelerin başarılı olabileceğini ve bazılarının bu stratejiyi uygularken başarısız olabileceğini göstermektedir, ayrıca uygulamalar arasında bazı farklılıklar olabilmektedir.

Brezilya ve Meksika tarafından uygulanan ithal ikame stratejisi, gelişmekte olan ülkelerin, birincil emtia ihracatçısı olmaktan yerli sanayi kökenli emtia ihracatçılara değişme politikaları olarak tanımlanabilmektedir (Balaam ve Veseth, 2008: 318). 1950'lerde, bu ülkeler yerel tüketim malları üretimini teşvik ediyorlardı ve korumacılıkla dış ithalatı azaltıyorlardı. 1960'lardan itibaren Brezilya ve Meksika, ithal ikamesinin bir sonraki aşamasına girmiştir. Bu aşama, emek yoğun tüketim malları üretiminin, sermaye yoğun malların üretimine başlanmasıyla birlikte genişletilmesini içermiştir.

Arjantin, Hindistan, Nijerya ve Pakistan gibi bazı ülkelerde, ithal ikamesi dönemlerinde koruma oranı çok yüksekmiş. Bu, çok verimsiz yerli sanayiye ve yerli tüketiciler için çok yüksek fiyatlara yol açmıştır. Ayrıca ithal edilen girdilerin değeri üretilen çıktının değerinden daha yüksek hale gelmiştir (Salvatore, 1998: 349).

İthalat-ikame stratejisi yoluyla sanayileşmeyi teşvik etme çabası, tarımsal ve diğer birincil sektörlerin göz ardı edilmesine yol açarak, gelişmekte olan ülkelerin

geleneksel ihracattan elde ettiği kazançların azalmasına neden olmuştur. Bazı ülkeler, ihraç edilmeden önce tarım ürünleri ithal etmeye başlamıştır. Genel sonuç, ithal ikame politikaları yoluyla sanayileşmeyi teşvik eden gelişmekte olan ülkelerin (Arjantin, Hindistan, Nijerya ve Pakistan gibi) 1960'lardan sonra ihracat teşviki uygulayan ülkelerden çok daha yavaş büyüdüğünü göstermektedir (Salvatore, 1998: 350).

Bu deneyimlerden, ithal ikame politikalarının, en azından gelişimin ilk aşamasında, büyük bir iç pazara sahip az gelişmiş ülkeler için yararlı olabileceği sonucuna varılabilmektedir. Sonraki aşamalarda, bu politikadan ayrılmak ve ihracatı teşvik etmek esastır. Bu nedenle, içeriye dönük sanayileşmeden başlayarak dışa yönelimle takip edilen bu iki stratejinin birbirini takip edip tamamladığı söylenebilmektedir (Seyidoğlu, 2007).

1.5.2. İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi

1980'lerden başlayarak, daha önce bir ithal ikame stratejisi izleyen birçok gelişmekte olan ülke ticaretini serbestleştirmeye ve dışa dönük politikalar benimsemeye başlamıştır. Literatürde bu dışa dönük politikalar "ihracata dayalı büyüme" veya "ihracata yönelik strateji" olarak adlandırılmıştır. Strateji dışa dönüktür, çünkü iç ekonomiyi dünya ekonomisine bağlar ve serbest ticaretin, uluslararası uzmanlaşmanın faydalarından yararlanmayı amaçlamaktadır. Bu strateji, üretilen malların ihracatı yoluyla iktisadi büyümeyi teşvik etmeyi hedeflemektedir (Carbaugh, 2001). Heckscher-Ohlin modeline göre, gelişmekte olan ülkeler emek ve doğal kaynaklar gibi nispeten bol kaynakları kullanan endüstrilerde uzmanlaşmalıdır. Emek yoğun sektörlerde uzmanlaşma, bu ülkelerdeki işsizlik sorunlarını da azaltabilmektedir.

İhracata dayalı politikaların etkileri ülkenin ihracat gelirlerinde görülmektedir. İhracat hacmindeki genişleme genellikle ülkenin döviz gelirini arttırmaktadır. Ancak aynı zamanda, ihracata dayalı politikalar liberal dış ticaret politikalarıyla birlikte

uygulandığında, ülkenin ithalatı da artmaktadır. Bu bağlamda, devletin ödemeleri dengesinde herhangi bir gelişme olmayabilmektedir (Seyidoğlu, 2007).

Kısaca, ihracata dayalı stratejinin avantajları şunlardır:

i. İhracata dayalı strateji, gelişmekte olan ülkelerin emek yoğun üretilen mallar gibi karşılaştırmalı bir avantaja sahip olmaları muhtemel endüstrileri teşvik etmektedir (Carbaugh, 2001).
ii. İthalat kısıtlamalarını azaltarak, bu strateji yerli firmalara verimliliği arttırmaları için onları zorlayan ve teşvik eden rekabetçi bir disiplin kazandırmaktadır (Hatemi ve Irandoust, 2000).
iii. Emek gücü bol ülkelerde, ihracata yönelik strateji istihdamın artmasına katkıda bulunmaktadır (Balassa, 1978).
iv. Üretilen ihracatın artışı, iç pazarın büyümesi ile sınırlı değildir (Salvatore, 1998: 346).
v. İhracat, küçük açık ekonomiler için ölçek ekonomilerinin sömürülmesini desteklemektedir (Helpman ve Krugman, 1985). Üretim değerinde artışa yol açacak ve ekonomideki maliyetleri azaltacaktır. Ek olarak, pazarın genişletilmesi yabancı yatırım ve sermayeyi teşvik etmektedir.
vi. İhracattaki artış bağlayıcı bir döviz kısıtlamasını azaltabilir ve üretken ara ithalatın artmasına izin verebilir ve bu nedenle çıktıların artmasına neden olabilmektedir (Jung ve Marshall, 1985).
vii. İhracat, uzun dönemde yabancı alıcıların önerileri ve yaparak öğrenme yoluyla teknik bilginin yayılmasını teşvik etmektedir (Grossman ve Helpman, 1991).

Balassa (1978), bu avantajlardan bazılarının (istihdamdaki artış gibi) herkes için bir kez kazanç olduğunu, bazılarının da (teknolojik değişim gibi) sürekli bir etkisi olduğunu belirtmektedir.

Bu avantajlara rağmen, literatürde bu stratejinin bazı dezavantajları da sunulmaktadır (Salvatore, 1998):

i. Gelişmekte olan bir ülkenin ihracat sanayileri kurması çok zor olabilir; bu endüstriler gelişmiş ülkelerin yerleşik ve daha verimli sanayilerinin rekabetiyle karşı karşıya kalacaktır.
ii. Genellikle gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük sağlayabildiği emek yoğun endüstriler için koruma sağlamaktadır.

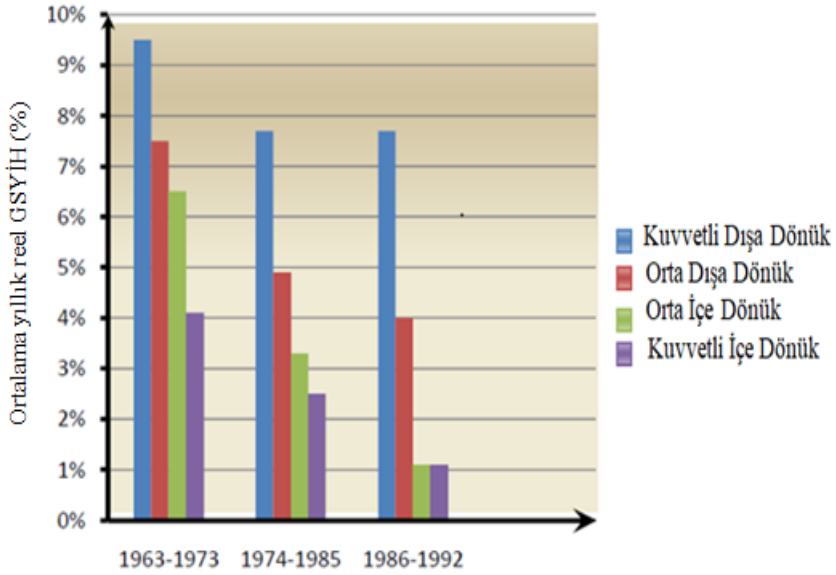
Bu iki stratejiyi birbirinden ayıran bazı belirgin özellikler vardır (Krueger, 1990: 158):

i. İthal ikame stratejisi, birçok malın ithalatına ilişkin nicel kısıtlamalar ve tarifelerle tanımlanır; ihracata dayalı stratejisi de, genellikle bu kısıtlamalardan kaçınır ve ihracatçıların girdilerine göre dünya pazarına erişmelerini sağlamak için nispeten basit prosedürlerle normalde düşük tarifeler kullanmaktadır.
ii. Gelişmekte olan birçok ülkede ithalat ikame politikalarının arkasındaki ana düşünce, endüstriyel büyümeyi teşvik etmektir. Ancak, ihracata dayalı politika çerçevesinde sanayi büyüme oranı daha yüksek görünmektedir.
iii. İthalat ikamesi uygulayan ülkeler, uluslararası pazarlara bağımlılıklarını azaltmayı amaçlamaktadır. Büyüme ve üretimi sürdürmek için, ithal ikamesi hem ara hem de sermaye malları ithalatını gerektirmektedir; Bu yüzden aslında bağımlılıklarını arttırıyor gibi görünmektedir.
iv. Bu stratejilerin başlatılmasında ve izlenmesinde de farklılıklar vardır. İthalat-ikame politikasını başlatmak nispeten kolaydır; Çünkü başlangıçta doğrudan düzenlemeler, katı kısıtlamalar ve ithalat yasakları gerektirmektedir. Bununla birlikte, takip eden aşamalarda, yatırımlar arttıkça, bu politikanın düzenlenmesi ve sürdürülmesi zor ve maliyetli olmaktadır. Aksine, ihracata dayalı bir strateji başlatmak zordur, çünkü politikaların bir birleşimini gerektirmektedir. Bununla birlikte, ihracata yönelik politikanın başlatılmasından sonra, kendi kendine sürdürülebilir olma olasılığı artmaktadır.

Dünya Bankası (1987), farklı sanayileşme stratejileri uygulayan ülkelerin ekonomik performanslarını analiz etmek için bir araştırma yapmıştır. Bu çalışmada, 1963 - 1985 dönemine ait bilgiler kırk bir ülke için toplanmıştır. Bu bilgiyi kullanarak ülkeler 4 gruba ayrılmış: "kuvvetli dışa dönük," "orta derecede dışa dönük", "kuvvetli içe dönük" ve "orta derecede içe dönük" ekonomiler. Ayrıca Carbaugh (2001), bu yöntemi kullanarak 1986-1992 dönemi için de bilgi toplamıştır.

Bu iki çalışmanın sonuçları grafik 1.1'de sunulmuştur. Bu rakam yukarıda tanımlanan stratejilere göre gruplandırılmış kırk bir ülkenin gerçek GSYİH'lerini sunmaktadır.

Grafik-1.1: Ticaret Odağına Göre Reel GSYİH Büyümesi

Kaynak: World Bank Development Report (1987); Carbough (2001).

Grafik 1.1'de, dışa dönük ekonomik performansının, içe dönük ekonomilerinkinden büyük ölçüde üstün olduğunu göstermektedir. Reel GSYİH büyüme oranları, güçlü bir dışa dönük-yıllık büyüme oranı içsel-ekonomisine doğru belirgin bir düşüş göstermektedir. 1963-1973 dönemlerinde, güçlü dışa dönük grup için ortalama yüzde 9,5 iken, güçlü iç içe dönük grup için ortalama yüzde 4,1 idi. Bu iki grup için

1973-85 (yüzde 7,7 ve yüzde 2,5) ve 1986-1992 (yüzde 7,7 ve yüzde 1,1) dönemlerinde ilgili oranlar, aralığın genişlediğini göstermiştir.

Bu bulgular, dışa yönelimin gelişmekte olan ülkeler için içe yönelimli stratejilerden daha uygun olduğunu göstermektedir. Bu sonucun bir nedeni, dışa yönelimin emek yoğun ihracatın genişletilmesi yoluyla istihdam olanakları yaratmasına rağmen daha eşit gelir dağılımına yol açabileceğidir. Ayrıca ihracat oryantasyonu nadiren döviz kuru kıtlığı ile karşı karşıya kalmaktadır (Appleyard et al, 2006: 427).

Tablo-1.1: Gelir Gruplarına Göre Kişi Başına Düşen GSYİH ($)

Yıllar	Düşük Gelirli Ülkeler	Alt Orta Gelirli Ülkeler	Üst Orta Gelirli Ülkeler	Yüksek Gelirli Ülkeler
1970	-	142,966	283,1	2.790,811
1975	-	236,698	582,565	5.227,66
1980	319,599	424,035	938,969	9.593,518
1985	253,043	410,687	992,34	10.532,917
1990	298,321	474,728	1.308,198	218.946,6
1995	202,029	8.076,649	1.746,83	24.920,722
2000	266,589	570,98	1.976,579	25.755,806
2005	327,321	858,463	3.145,459	33.920,884
2010	517,803	1.690,439	6.399,454	39.310,397
2015	625,617	2.031,866	8.076,649	40.078,54
2018	833,9	2.217,1	9.205,4	44.786,6

Kaynak: World Bank, 2018.

1.6. Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme İlişkisi

Dış ticaret, ticaretin serbestleşmesi ve açıklığı veya ihracata dayalı büyüme hipotezi yoluyla iktisadi büyümeyi açıklamak için ana çalışma konularından biri haline

gelmiştir. Son on yılda yaşanan küreselleşme ile hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin açıklıklarını arttırdıkları ve ticaretteki engellerini azalttıkları, ancak eşit olarak yararlanamadıkları bir gerçektir. İktisadi büyüme oranı, nüfus artış hızından fazla olduğunda, ülkede fert başına gelir ve refah artacağından her ekonominin temel hedeflerinden biri olabildiğince yüksek oranda sürdürülebilir büyümeyi temin etmektedir. Yani, belli dönemde, ülke vatandaşlarınca üretilen nihai malların piyasa değeri toplamı olan Gayri Safi Yurt-içi Hasıla/ Gayri Safi Milli Hasılanın (GSYİH/GSMH) artırılması ideal olmanın ötesinde, ülke refah beklentisi ve hedefleri açısından bir ihtiyaçtır (Bayraktutan, 2017: 92).

Dış ticaret, ilk kez klasik iktisatçılar Adam Smith ve David Ricardo tarafından vurgulandığı gibi, büyüme sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Adam Smith (1776), daha geniş pazarların daha yüksek sermaye birikimine ve daha yüksek teknolojik ilerlemeye yol açacağını, böylece iş gücü ve verimlilik dağılımını geliştirerek iktisadi büyümeyi teşvik edeceğini savunmuştur. Ricardo'ya (1817) gelince, dış piyasalar yalnızca daha yüksek ücretler ve arazi sınırlamalarının (land limitations) getirdiği kâr oranlarındaki olası düşüşü geciktirmekle kalmayıp aynı zamanda ülkeler en düşük fırsat maliyetine ve daha güçlü bir karşılaştırmalı üstünlüğüne sahip olan mallarda uzmanlaşacaktır.

Açık ekonominin, kapalı ekonomiden ağır basan olduğuna ve uluslararası borsada yer alan herkese birçok fayda sağladığına inanılmaktadır. Ülke ekonomilerinin açıklık derecesi, ihracatın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı ile ölçülmektedir. Dış ticaretin temel etkileri; GSYİH büyüklüğüne, yapısına ve yönetim etkinliğine olmaktadır. GSYİH üretilene eşit, daha yüksek veya daha düşük olabilmektedir. İhracat ve ithalat değerleri eşit olduğunda, ticaret dengede olmaktadır. İhracat ithalata hakim olduğunda, pozitif bir ticaret dengesi meydana gelmektedir. Negatif ticaret dengesi ise, bölme ürününün üretilenden daha büyük olduğu duruma yol açmaktadır. Hem pozitif hem de negatif ticaret dengelerinin ülke için olumlu ve olumsuz sonuçları belirlediği unutulmamalıdır. Artan ithalat, hükümetin tüketim veya bütçe

harcamaları için kullanıldığında, borcun geri ödenmesi ve tüketimi azaltma ihtiyacı ile ilgili büyük sorunlar anlamına gelebilmektedir. Buna karşılık, olumlu ticaret dengesi durumunda farklı bir durum söz konusudur. İhracatın fazla olması, aynı zamanda yaşam standartlarının ve sosyal tutumların bozulmasına neden olan iç tüketimin azalmasına neden olmaktadır (Hye, 2012: 42-45).

Dış ticaret ve iktisat büyüme konuları, gelişmekte olan ülkelerdeki ticaret serbestleştirme politikalarının dünya genelinde uygulamaya konmasıyla büyük önem kazanmıştır. Dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisi; büyük ölçüde küreselleşmeye bağlıdır. Uluslararası ticaretin büyüme üzerindeki etkisi söz konusu olduğunda, ekonomistler ve politika yapıcılar iki ayrı gruba ayrılmaktadır (Vijayasri, 2013: 1-9).

Bir ekonomist grubu, dış ticaretin gelişmekte olan ülkelerin iktisat ve finansal senaryolarında olumsuz değişiklikler yarattığı görüşündedir. Onlara göre, ticaretten elde edilen kazançlar çoğunlukla dünyanın gelişmiş ülkelerine gitmektedir. Ticaret politikalarının serbestleştirilmesi, tarifelerin azaltılması ve küreselleşme, az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin endüstriyel kuruluşlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Serbestleşmenin ardından, bu ülkelerdeki bebek endüstrilerinin büyük çoğunluğu faaliyetlerini kapatmıştır. Devlet koruması altında faaliyet gösteren birçok diğer sanayi kuruluşları, küresel meslektaşları ile rekabet etmeyi çok zor bulmuştur.

Küreselleşme ve dış ticaret bağlamında bazı iktisatçılar dış ticareti ve gelişmekte olan ülkelerin iktisad büyüme üzerindeki etkisini daha parlak bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin Helpman, and Krugman'a göre (1985: 22), ticaretin serbestleşme politikalarını izleyen gelişmekte olan ülkeler, küreselleşmenin ve uluslararası ticaretin olumlu etkilerini yaşamışlardır. Çin ve Hindistan bu durumda trend belirleyiciler olarak kabul edilmektedir. Düzgün uygulanırsa dış ticaretin ülkeler için faydalı olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Dış ticaret, gelişmekte olan ülkelerin girişimcilerine küresel pazarın olanaklarını açmaktadır. Bununla birlikte, dış ticaretin olumlu etkilerini üstlensek bile, dış ticaretin tek başına büyümeyi ve refahı sağlayamayacağını düşünmek

önemlidir. Ticaretten kazanımları tamamlamak için bulunması gereken birçok faktör vardır: Esnek ticaret politikaları, elverişli makroekonomik senaryo ve politik istikrar vb.

İktisadi büyüme olgusu ile kavramsal ve teorik temellerini ortaya koyan bu bölümden sonra, çalışmanın ikinci bölümünde Somali'de iktisadi görünüm ve seçilmiş değişkenler, veriler ışığında yorumlanacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SOMALİ'DE İKTİSADİ GÖRÜNÜM

Bu böümde, ülke hakkında genel bilgiler verilmekte ve başlıça iktisadi göstergeler üzerinde Somali ekonomisi değerlendirilmektedir. Zaman zaman komşu ülkeler ve bölge ülkeleriyle de karşılaştırmalar yapılmaktadır. Kişi başına GSYİH, hükümet harcamaları ve geliri, dış ticaret, yatırım, tasarruf gibi başlıca iktisadi değişkenler üzerinde durulmaktadır.

2.1. Somali Hakkında Genel Bilgiler

Somali Afrika Boynuzu'nda yer almaktadır. Ekvator'un hemen güneyinden Aden Körfezi'ne kadar uzanır ve Sahra altı Afrika ile Arabistan ülkeleri ve güneybatı Asya arasında köprü kurarak Afrika Boynuzu üzerinde önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Başkent Mogadishudur, Hint Okyanusu'ndaki Ekvator'un hemen kuzeyinde yer almaktadır. Avustralya'nın deniz ticaretinin büyük bir kısmı, Somali kıyılarındaki yoğun deniz ticaret yollarından ve Aden Körfezi'nin nakliye hatlarından geçmektedir (Laitin ve Samatar, 1978: 4).

Somali'nin iklimi esas olarak kurak veya yarı kuraktır yani kuru ve sıcaktır, dikenli çalı savanası ve yarı çöl manzaraları vardır. Kuzeydeki dağlık bir kıyı bölgesi ve bazı belirgin nehir vadilerinin yanı sıra, ülkenin çoğu son derecede düzdür, göçebelerin ve hayvanlarının hareketliliğini kısıtlayacak doğal engeller pek yoktur. Somali'de dört mevsim vardır; ilkbahar (Nisan-Haziran) ve sonbahar (Ekim-Aralık) olmak üzere iki yağışlı mevsim ve yaz (Temmuz-Eylül) ve kış (Ocak-Mart) olmak üzere iki kuru mevsim vardır. tarımsal üretimi, ilkbahar ve sonbahar yağmurlarına dayanmaktadır.Tarihsel eğilimler kuraklıkların ardışık sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinde düzenli olarak 8-10 yıllık aralıklarla meydana geldiğini ve mevsimsel zorlukların arttığını göstermiş, o yüzden iki mevsimin tarımsal üretim için önemi değişmiştir. Geleneksel olarak ilkbahar hasadı Somali'deki toplam tarımsal üretimin

yaklaşık yüzde 75'ini oluştururken, Somali'nin güneyindeki yıllık tahıl üretim modellerinin analizi, bu kuralın artık düzenlilikle uygulanmadığını göstermektedir. Örneğin, 2011 yılında desen tersine dönmüş ve sonbaharda hasat yıllık tarımsal üretimin yaklaşık yüzde 80'ini oluşturmuştur. Tersine, 2010 yılında, toplam tahıl üretiminin yüzde 90'ından fazlası ilkbahar hasatından gelmiştir (Lewis, 2002: 13).

Somali halkı klan temelli Müslümanlardır ve yaklaşık beşte üçü, göçebe pastoralizm veya tarımsal pastoralizm peşinde, mobil bir yaşam biçimini takip etmektedir. Somali Cumhuriyeti 1960 yılında eski bir İtalyan sömürgesi ve bir İngiliz koruyucusu (Somaliland) federasyonu tarafından kurulmuştur. Said Barre'nin askeri liderliğindeki sosyalist hükümetinin 1991'de devrilmesinden sonra Somali bir iç savaş dönemine girmiş ve yirmi yıl boyunca etkili bir merkezi hükümet yoktur. Somali, geçiş yönetişimi dönemini tamamlamış ve Eylül 2012'de barışçıl bir şekilde yeni bir federal hükümet kurmuştur. Somali klanları arasında siyasi temsili dağıtacak bir güç paylaşımı formülüne dayanan 2016 yılı ve 2017 başında Federal seçimler yapılmıştır (Lewis ve Janzen, 2019: 12).

Somali halkının tarihi uzundur ve tarih öncesi çağlara dayanmaktadır. Buna ek olarak, Afrika Boynuzu'ndaki farklı yerleşim yerlerinden elde edilen arkeolojik kanıtlar ve Somali sahili ile ilgili en eski Mısır yazıtlarından tarihsel kayıtlar şüphesiz uzun bir tarih olan kroniktir (Touval, 1963: 8). Gerçekte, eski Mısırlılar Somali'yi “Punt Ülkesi” olarak tanıyorlarmış ve Kraliçe Hatshepsut’un saltanatı sırasında zirve yapan iki bölge arasında geniş bir ticari ilişki varmıştır (Fitzgibbon, 1982: 24). Daha sonra Somali sahilindeki Arap ve İran yerleşimi ve İslam'ın bölgedeki yayılması kıyı boyunca şehir devletlerinin kurulmasını hızlandırmıştır. Zayla ve Berbera gibi kuzey kıyı kentleri ve Mogadişu, Merca ve Baraawe gibi güneydeki meslektaşları, ticaret merkezleri olarak stratejik konumlarından muazzam faydalar elde etmişlerdir (Laitin ve Samatar, 1987: 10).

Somali halkı ortak bir soy, dil, din, kültür ve geleneği paylaşır ve böylece bir ulus olarak yorumlanabilmektedir. Aslında Somali halkı “Sahra altı Afrika'daki en

büyük homojen gruplardan birini" oluşturmaktadır (Castgno, Winslow ve Lockwood, 2013). Somali halkı bir ulus veya bir etnik grup olarak kabul edilebilir olsa da, klan ve alt-klan çizgileri boyunca bölünmeler vardır. Klan bölünmelerine ve merkezi otoritenin olmamasına rağmen, "Somali topluluğunun birliğinin merkezi bir devletten ziyade sivil toplumun görece homojenliği tarafından korunduğunu" belirtmek çok önemlidir (Adam, 1992: 15).

Ülkeye oluşturan farklı kabileler geleneksel Somali siyaseti için yasal bir temel görevi gören "xeer" adı verilen geleneksel kurallara sahiptir. geleneksel kurallarını "Somali toplumunun yasal ve siyasi anlaşmazlıklarını çözdüğü gayrı resmi bir temas" olarak kullanmışlardır. Bu geleneksel sistemin topluluklar için iyi çalıştığını, kişisel ve topluluk haklarını ve özelliklerini koruduğunu söylemeye devam etmektedir. Sömürge sistemleri, ülkeyi doğrudan veya dolaylı olarak yönetmek için bazı klan liderlerini resmileştirerek ve kullanarak geleneksel klan ilişkilerini bozmuştur. Bağımsızlıktan sonra Somali hükümeti de klanı iktidara gelmek ve onu elde tutmak için bir araç olarak kullanmıştır. Kuşkusuz, klanların siyasallaşması bölünmeler yaratmış ve klan çatışması için zemin hazırlamıştır (Laitin ve Samatar, 1987: 41).

Juba ve Shebelle nehirleri boyunca nüfusun küçük bir kısmı yerleşmiş tarıma bağlıdır. Balıkçılık, Somali Afrika'nın en uzun sahillerden birine sahip olmasına rağmen, çok küçük bir geçim aktivitesini temsil etmektedir. Somali dünyadaki yerinden edilmiş kişilerin (IDP) en büyük konsantrasyonlarından birine sahiptir. *Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği* Bürosu (BMMYK, 2020), ülkede yaklaşık 1,1 milyon yerinden edilmiş kişilerin olduğunu tahmin etmektedir.

Tarımsal üretim ülkede daha çok güneyde ama kuzeydoğunun bir bölümünde bulunmaktadır. ülkede yetiştirilen başlıca gıda ürünleri mısır, sorgum, börülce ve fasulyedir. Tarımsal-pastoral topluluklar büyük ölçüde yağmurların mevsimsel performansına bağlıdır. Hasatlar, yağışlı mevsimler geçtikten sonra gelir ve koşullar genellikle Ağustos (ilkbahar hasadı) ve Ocak (sonbaharda hasat) aylarında daha kuru

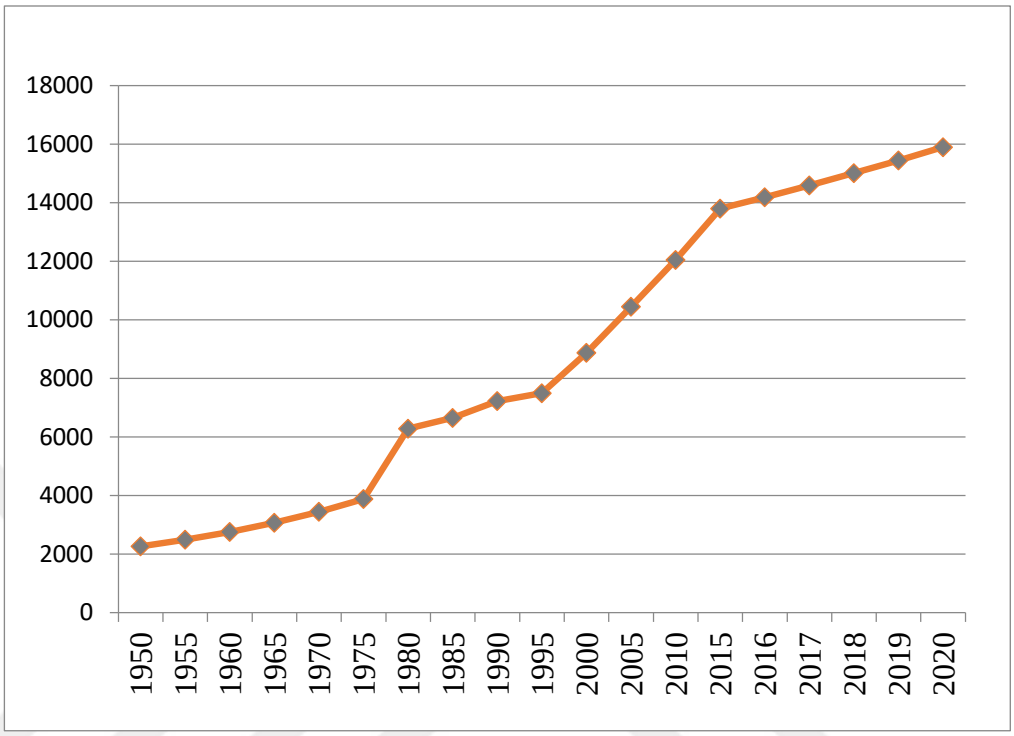
olmaktadır. Üretim miktarları, stoklarının ne zaman tükeneceğini ve yağsız sezonlarının ne zaman başlayacağını belirlemektedir. Tarımsal üretim alanlarından alınan yağış miktarı çok önemlidir - normalin altında yağış miktarı normalin altında üretim ile sonuçlanmakta, böylece gelirleri azaltmakta ve stok tükenmesini hızlanmaktadır - yağış miktarı daha belirleyici değilse eşittir. Düzensiz yağış, özellikle sellerinde ürün hasarına neden olmaktadır. Bununla birlikte, taşkınlar ayrıca aşırı neme yol açmakta ve mevsim dışı hasatlar üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmaktadır (Cassanelli, 1982: 54).

2.2. Genel İktisadi Görünüm

2.2.1. Nüfus

Somali'nin demografik profili belirgin bir gençlik şişkinliğini göstermektedir. Yüksek doğurganlık oranı nedeniyle bu durumun yakın gelecekte değişmemektedir. Dünyanın en yüksek işsizlik oranlarından biri olan ve gençlerin üçte ikisinin işsiz olduğu ülke'deki en büyük çatışma kaynağı olmaya devam etmektedir. Genç ülke'nin yaklaşık %50'si 15 yaşından küçüktür ve şiddet, korku, işsizlik ve yoksulluk ortamında sıkışmaktadır. Bu hem insani gelişme umutlarını yıpratmakta hem de çatışmanın bir parçası olma ihtimalini arttırmaktadır (Lewis, 2002: 23). Somali ve diğer yerlerden gelen deneyimler, gençlerin işsiz olduğunda ve olumlu katılım için çok az fırsata sahip olduklarında, şiddet içeren aşırılık yanlıları için işe alım havuzu haline geldiklerini göstermektedir. Somali'de gençlerin şiddetli çatışmaya girmesinin altında yatan temel yapısal itici güçler; yüksek genç işsizlik, geçim fırsatları eksikliği, yetersiz yönetişim, uygun olmayan eğitim ve becerilerin zayıf yönetişim, zayıf siyasi katılım ve geçmiş şiddetin mirası ile birleşmesidir. Diğer faktörler, gençleri şiddetli gruplara katılmaya zorlamak, genellikle alternatif hayatta kalma eksikliği nedeniyle, Acil tetikleyiciler arasında politik olaylar, güvenlik güçlerinin kötüye kullanılması, ani ekonomik kriz ve kişisel kayıpı da yer almaktadır.

Grafik-2.1: Somali Nüfusu

Kaynak: WB and UNFPA, 2020.

Somali'deki nüfus artış hızı istikrarlı bir şekilde yüksektir. Somali'nin toplam nüfusunun 2019 yılında 15,893 milyon olduğunu ifade etmekte ve kadın başına 6,2 doğumun yüksek doğurganlık oranlarına bağlı olarak, 1950-2019 yılları arasında yıllık ortalama nüfus artış hızını yaklaşık yüzde 2,9 olarak yansıtmaktadır. Somali'nin nüfusu dünyada 73. Sırada yer almaktadır.

2.2.2. Sağlık

Somali'deki sağlık hizmetleri büyük ölçüde özel sektördedir. Ülke Sağlık Bakanlığı tarafından düzenlenmektedir. Mart 2013'te merkezi yetkililer, tüm vatandaşlara evrensel temel sağlık hizmeti sağlamayı amaçlayan yeni bir ulusal sağlık sistemi olan Sağlık Sektörü Stratejik Planlarını (HSSP) başlatmıştır (MOH,2019).

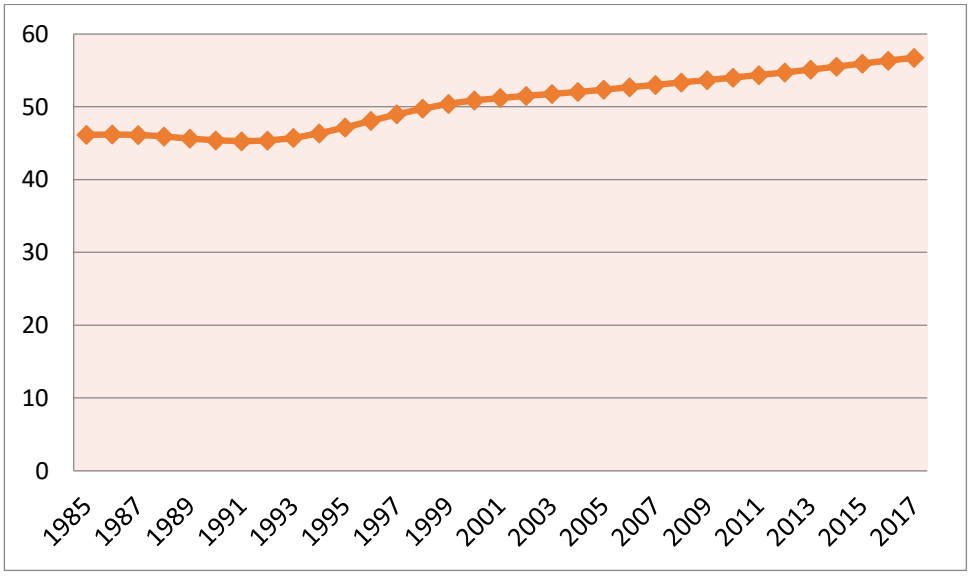
Tablo 2.1: Somali'nin Sağlık Göstergeleri

Göstergeler	**Somalia**	**Sahra-altı Afrika**
Doğumda Yaşam Beklentisi, 2017 (yıl)	56.71	55.2
Ölüm oranı, 2018 (1.000 canlı doğumda):		
Bebek	80	63
Beş Altı	121	78
Anne ölümleri, 2017 (100.000 canlı doğum başına, 2017)	829	533

Kaynak: WB,2020.

Çatışma, yoksulluk ve sağlık hizmetlerine sınırlı erişim ülke'nin çok zayıf sağlık sonuçlarından sorumludur. Yüksek mortalite oranları, yaşamın erken evrelerinde yüksek ölüm oranlarından kaynaklanmaktadır. Tablo 2.1'de göterildiği gibi 2017 yılında bebek ölümlerinin her 1000 canlı doğumda 80 olduğu ve beş yaşın altında ölümlerin Sahra altı ortalamasının çok üzerinde olduğu 121 olarak tahmin edilmiştir. Anne ölümleri her 100.000 canlı doğumda 829 ölümdür.

Grafik-2.2: Yaşam Beklentisi, 1985-2017

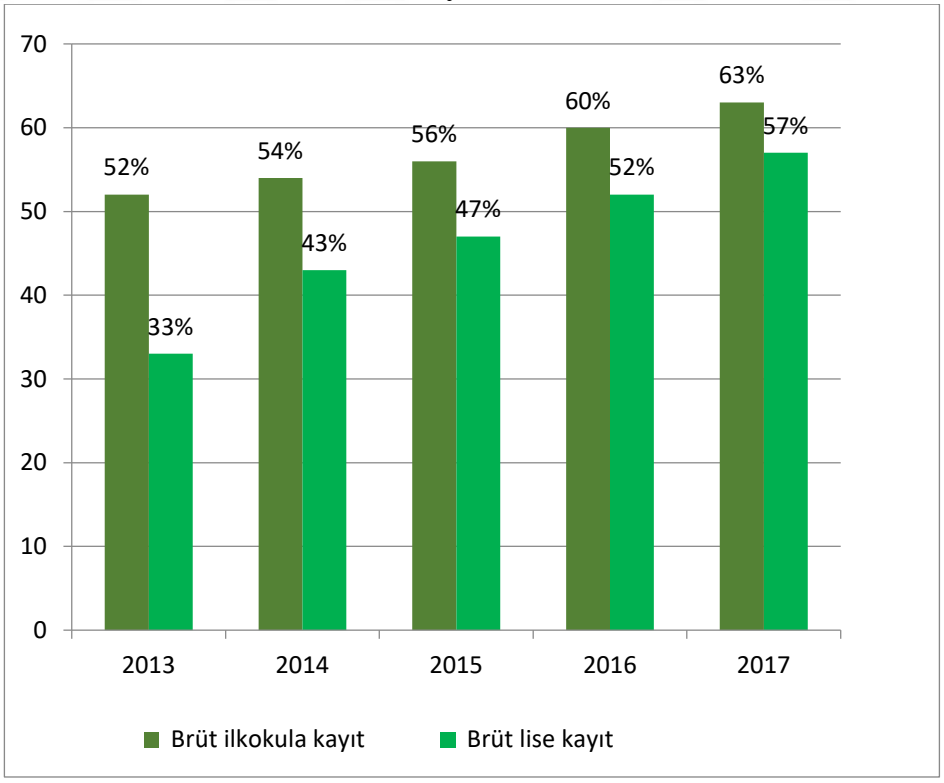
Kaynak: WB (2015) and UNFPA (2014).

Savaş süresi boyunca bir düşüşün ardından yaşam beklentisi iyileşmekte, 2017'da 56 yıla ulaşmış, Sahra Altı Afrika ortalamasının 55'ten biraz daha yüksektir. Somali nispeten genç bir nüfusa sahiptir, beşte ikisinden fazlası 15 yaşın altındadır.

2.2.3. Eğitim

Somali'nin uzun ve karmaşık bir eğitim tarihi vardır. Dış etkilerden önce, Somali, yaşlıların sosyal ve kültürel değerleri gençlere örnekler ve hikaye anlatma yoluyla aktardığı gayri resmi bir eğitim tarzı varmıştır. Somaliler, her nesil soykırımın yanı sıra tarihsel bilgileri belleğe aktardığı için tarihlerini sözlü olarak korumuştur. Somali'deki eğitim fırsatları büyük kentsel alanların dışında sınırlıdır ve hem eğitimciler hem de öğrenciler arasında cinsiyet temsili çarpıktır. Okullar düzenli olarak ebeveynler tarafından yarı finanse edilir ve bu da fakir bir çocuğun okul sistemine girmesini daha da zorlaştırmaktadır (UNICEF, 2015).

Grafik-2.3: Somali'nin Okul Kayıtları

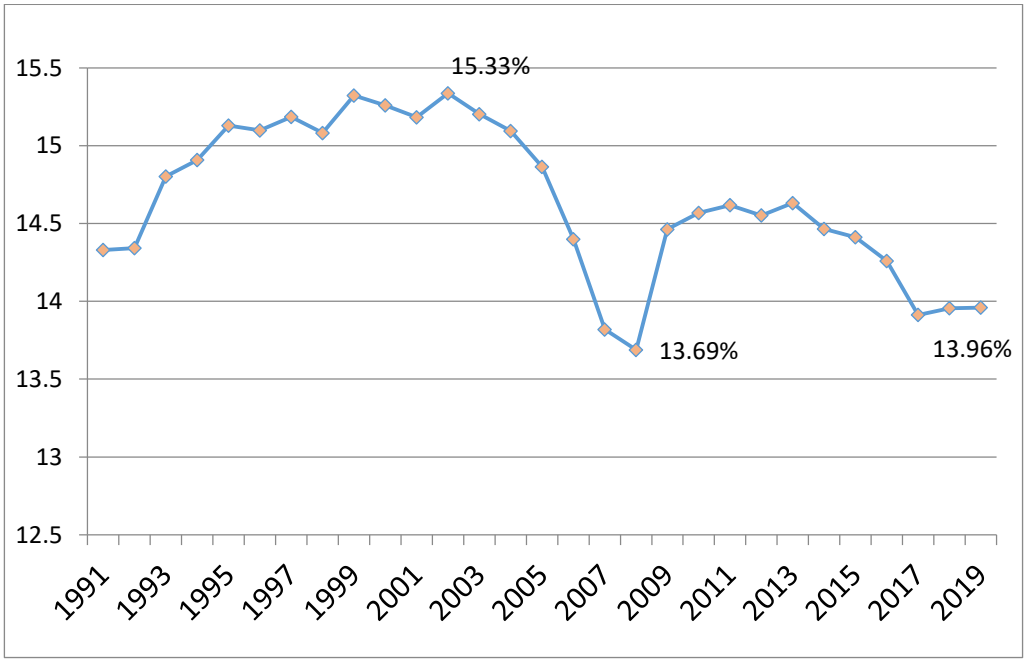
Kaynak: WB, 2017.

Okuryazarlık oranları özellikle 15-24 yaş arası kadınlar arasında düşüktür. Savaş sırasında tüm okulların yüzde 90'ı yok edilmiştir. İşlevsel bir halk eğitim sistemi olmadan, iki kuşak Somalili çocuk eğitimi kaçırmıştır. Bunun nedeniyle, Somali'deki yetişkin okuryazarlığı sadece %38'dir, dünyadaki en düşük oranlardan biridir. Gelişmelere rağmen, Somali'deki okula kayıt oranı düşüktür. Okul çağındaki çocukların sadece yüzde 63'ü ilkokula, yüzde 57'si ise liseye kayıtlı, Sahra altı okula kayıt ortalamasından çok daha düşüktür.

2.2.4. İşsizlik ve İstihdam

İşsizliği açıklamaya bazı tanımlarla başlayalım. İşsiz, halihazırda bir işi olamayan fakat aktif olarak iş arayan bireylere denmektedir. Aktif olarak iş arayan ifadesi önemlidir. Geçmişte iş aramış ancak şu anda aramayanlar işsiz olarak nitelendirilmemektedir. Çalışan ise halihazırda iş sahibi olan kimselere denmektedir. İşsiz ve çalışanları topladığımızda ise iş güçünu elde etmektedir (Karabulut, 2015:121).

Grafik-2.4: Işsizlik Oranları

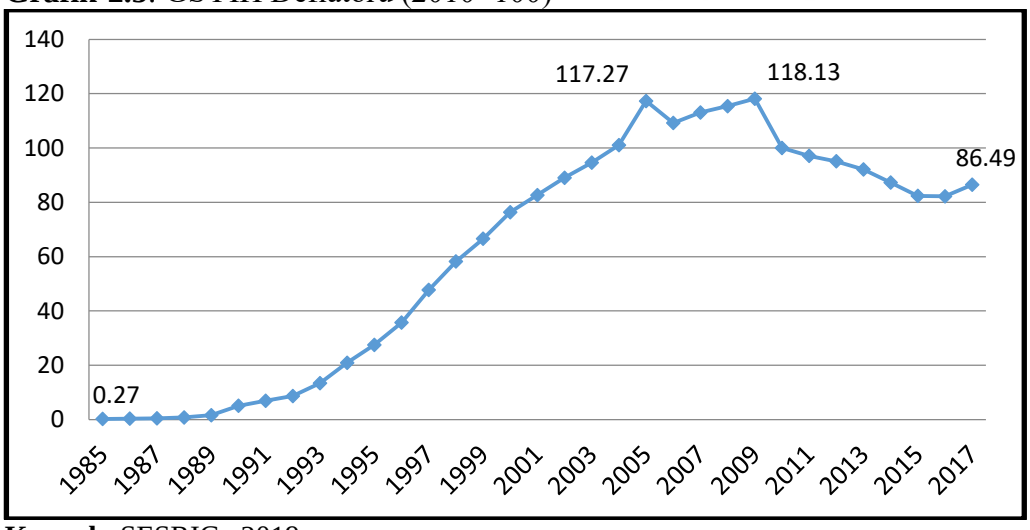
Kaynak: ILO, 2019.

yüksek genç işsizliği Somali'deki en büyük sorunlardan biridir ve bu oran genç kadınlar için daha da yüksek olabilmektedir. Son otuz yılda güvensizlik nedeniyle, birçok genç okula gidememiş veya bugün iş bulmalarına yardımcı olabilecek beceriler geliştirememiştir. Somali'deki işsizlik oranı (toplam işgücünün yüzdesi) 2019 itibarıyla %13.96 olmuştur. Son 29 yıldaki en yüksek değeri 2002 yılında 15.34 iken, 2008 yılında en düşük değeri ise 13.69 olmuştur.

2.2.5. Enflasyon

Enflasyon Oranı, belli bir dönemde fiyatlar düzeyinde meydana gelen yüzde artış oranıdır (Öcal, 2007: 22). Fiyat düzeylerindeki sürekli artış (enflasyon) ve işsizliğin sürekli artması birçok ülkenin iktisadi sorunları arasındadır. Bu sorunlar ile karşı karşıya kalan her ülke bu iki sorudan kurtulmaya çalışmak için farklı politikalar uygulamaktadırlar.

Grafik-2.5: GSYİH Deflatörü (2010=100)

Kaynak: SESRIC, 2019.

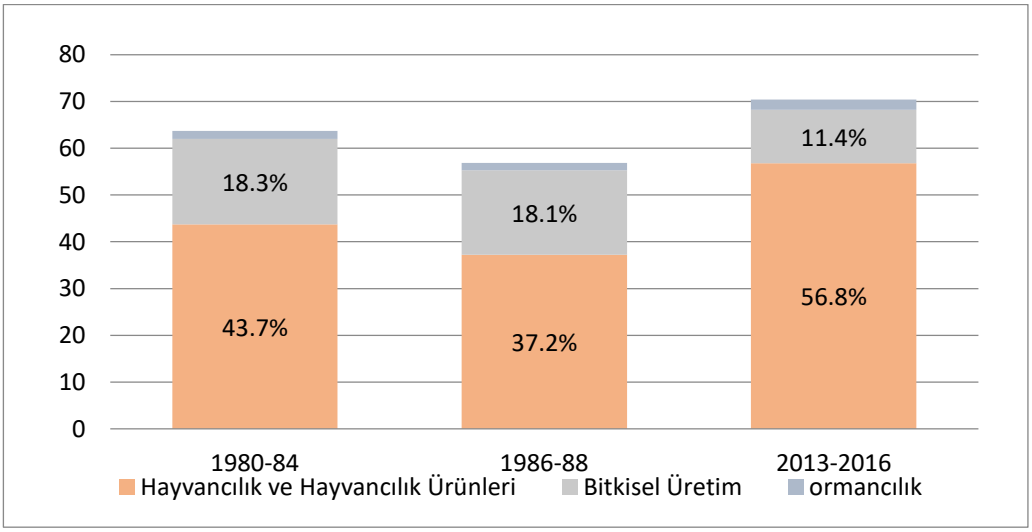
Grafik-2.5'te görüldüğü gibi, Somali'de enflasyon oranı, 1980'lerde tek haneli iken, 1991-2005 döneminde sürekli artarak 3 haneli hale gelmiş; 2009'dan sonra düşüş eğilimine girse de, 2015'ten itibaren tekrar yükselişe geçmiş ve %80'ler düzeyinde seyretmektedir.

2.2.6. Tarım

Somali ekonomisi, pastoralistler ve tarımsal pastoralistler arasında geçim gelişiminin ve sürdürülebilirliğin temelini oluşturan hayvancılık ve bitkisel üretim tarafından yönetilmektedir. 2004 yılında nüfusun yüzde 67'si kırsal alanlarda yaşamakta, bunların yüzde 55'i hayvancılık ve / veya bitkisel üretim ile uğraşmaktadır. Günümüzde tarım (mahsul ve hayvancılık), sadece günlük gıda gereksinimlerini karşılamakla kalmayıp ticaret ve İşgücü temini yoluyla gelir üretimi açısından da ekonomiye hakimdir.

Dünya Bankası grubu (2016 Somali - Tarım sektörü araştırması verileri) tarımın Somali GSYİH'sının yüzde 60'ını, istihdamının yüzde 80'ini ve ihracatının yüzde 90'ını sağladığını ifade etmekte; bu sektördeki başarı Somali'nin iktisadi büyümesi için kritik öneme sahiptir. Hayvancılık üretiminin iktisat katkısı, mahsul üretimini aşmakta ve gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) %60'ından fazlasını ve Somali döviz gelirlerinin yaklaşık beşte üçünü oluştururken, mahsul üretimi GSYİH'nın %20'sinden daha azına katkıda bulunmaktadır. Arazinin %35'inin bitkisel üretime uygun olduğunu tahmin edilmektedir.

Grafik-2.6: Tarımın GSYİH'deki payı

Kaynak: WB and FAO, 2018.

Grafik 2.6'da gösterildiği gibi, tarımın Somali'deki GSYİH içindeki payı yüksektir. 2013-2016 yılları arasında sektör yüzde 70'ini oluşurken, 1986-1988 yıllarında yüzde 55 oluşturmuştur. Tarımda, hayvancılık alt sektörünün savaş öncesi dönemde yüzde 37'den payı, çıktı değişkenliğini artırmıştır. Hayvancılık ihracatı, kuraklık döneminde daralmakta ama sonra yüzde 57 civarında toparlanmaktadır. Tahıl üretimindeki azalma, uzun süren iç savaş, olumsuz hava koşulları ve diğer faktörlerin yanı sıra Avrupa pazarlarına tercihli erişim kaybı dahil olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenen muz gibi bazı önemli ihracat ürünlerinin çökmesi sonucu, bitkisel üretimi savaş öncesi dönemde yüzde 18'den yüzde 11'e düşmüştür.

Somali ekonomisi, belirgin bir üretim ve sanayi sektörü olmaksızın, tarım ve hayvancılık sektörlerine, havale ve telekomünikasyon alanlarına dayandığından kırılgan kalmaktadır. İç savaştan önce var olan küçük sanayi tamamen kaybolmuş ve makineler hurda metal olarak satılmıştır. Tarım ve hayvancılık ürünlerine ihraç edilmeden veya tüketilmeden önce çok az değer katılmaktadır. İhracat kazançlarının önemli bir kaynağı olarak birincil emtialara bağımlılık yapısal bir darboğazdır ve ülkenin dar iktisat tabanını ve piyasa dinamikleri, fiyat dalgalanmaları ve çevresel şoklara karşı kırılganlığını yansıtmaktdır.

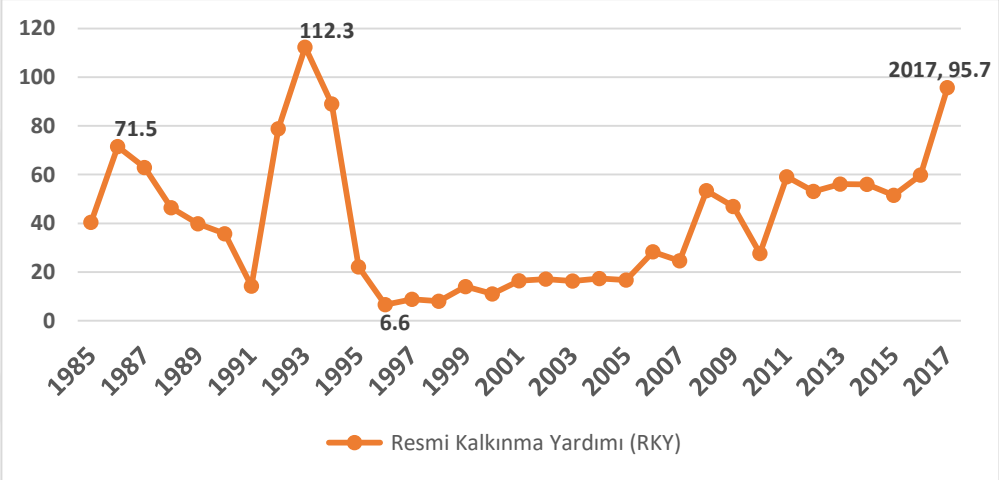
2.2.7. Dış Yardımlar

Dış yardımın, Somali gibi daha fakir ülkelerde sosyal ve iktisat kalkınmayı hızlandırmak için daha zengin ülkelerden kaynak ve teknik bilgi aktarması gerekmektedir. Ne yazık ki, Somali'ye dış yardım beklenen sonuçları vermemiş, çünkü Somali'ye verilen yardımın noktaları gelişimsel yardım değil insani yardımdır. Genel olarak, Somali'nin ardışık hükümetleri iktisat şoklara ve krizlere cevap veremeyen ve bunun sonucunda ikisat büyümeyi teşvik edemeyen iktisat politikalar başlatmıştır.

Somali 1970'lerin sonlarından önce gıda üretiminde kendi kendine yeterliymiştir. Somali ve Etiyopya arasındaki 1977-78 savaşının ardından Etiyopya'dan bir mülteci seli geldikten sonra ciddi bir şekilde gıda yardımı başlanmıştır. 1984'e geldiğinde, Somali'de

tüketilen gıdaların %63'ü ithal edilmiş, bu durum 1960'da bağımsızlık ve bağımsızlıktan sonraki ilk on yıl boyunca durumun tamamen tersine çevrilmiştir. Mültecilerle birlikte gelen muazzam gıda yardımı sonucunda, tahıl fiyatları, yerel çiftçilerin maliyetlerini karşılayamayacak kadar önemli bir seviyeye düşerek yerli üretime yönelik teşvikleri azaltmıştır (Warsame, 2015: 51-72).

Grafik-2.7: Dış Yardım (Milyon Dolar)

kaynak: OECD, 2020.

Grafik-2.7'de görüldüğü gibi, 1985-2017 yıllarını kapsayan veriler dış yardım oynaklık sergilemektedir. 1986 (71.5 milyon $), 1993 (112.3 milyon $) ve 2017 (95.7 milyon $) yıllarında en yüksek düzeye ulaşmış ve 1996'da (6.6 milyon $) en düşük değer kaydedilmiştir.

2.3. Somali'de GSYİH ve Büyümenin Unsurları

2.3.1. GSYİH

Bir ülkede belirli bir sürede yurt içi faaliyetler sonucu yaratılan mal ve hizmetlerin toplam değeriden, kullanılan girdilerinin düşülmesi halinde GSYİH elde edilir ve Gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH), bir ülkenin ekonomik büyüklüğünün birkaç ölçütünden biridir (Paya, 2013: 24).

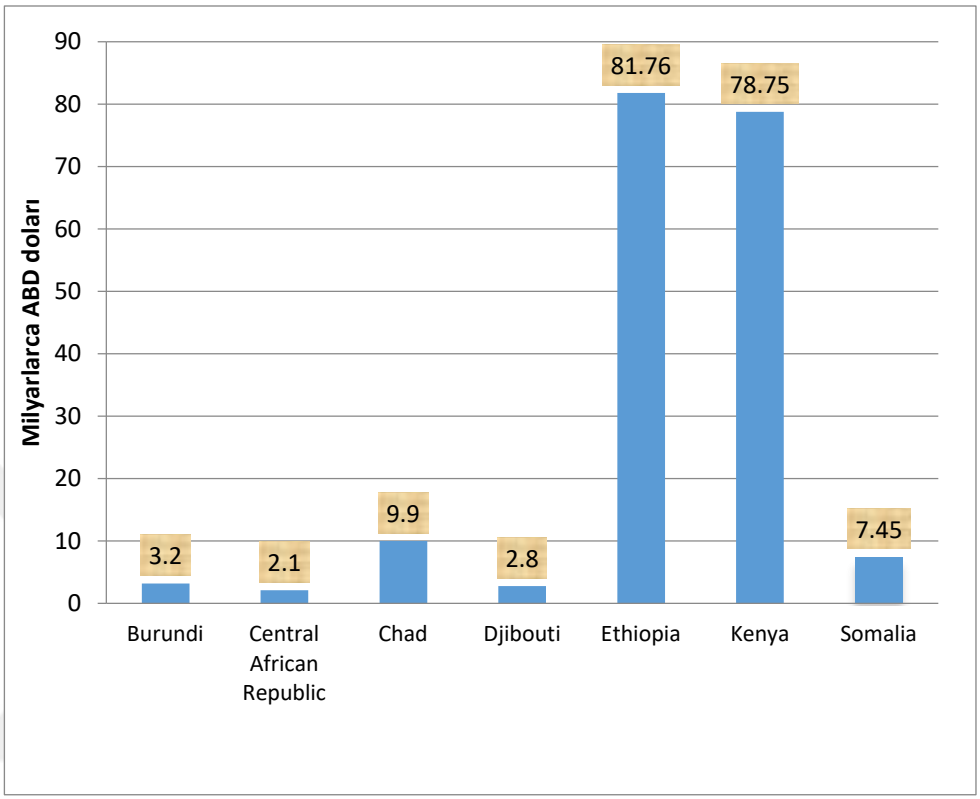
Tablo 2.2: Somali'deki GSYİH'nın unsurları, 2013–2017

Item	Cari fiyatlarla GSYİH					Sabit fiyatlarla GSYİH (2012 = 100)				
	2013	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
GSYİH (Milyar dolar)	6,481	6,562	6,659	6,762	7,369	6,481	6,509	6,765	7,061	7,375
Tüketim harcamaları (Milyon dolar)	8,545	8,940	9,093	9,287	9,389	8,545	8,828	9,086	9,386	9,385
Hanehalkı harcamaları + Hanehalklarına hizmet veren kar amacı olmayan kuruluşlar (NPISH)	8,273	8,621	8,773	8,926	9,032	8,273	8,513	8,766	9,021	9,028
Hükümet harcamaları (Milyon dolar)	272	319	320	361	398	272	315	320	365	394
Brüt sermaye oluşumu (milyon dolar)	555	582	566	639	692	555	584	582	694	696
Net mal ve hizmet ihracatı (milyon dolar)	–2,618	–2,959	–3,00	–3,16	-3,400	–2,618	–2,904	–2,90	–3,01	-3,37
Mal ve hizmet ihracatı (Milyon dolar)	943	945	1,038	1,020	1,224	943	932	1,021	996	1,202
Mal ve hizmet ithalatı (Milyon dolar)	3,561	3,904	4,038	4,184	4,624	3,561	3,835	3,925	4,014	4,578

Kaynak: WB and IMF, 2020.

Tablo 2.2'den anlaşılacağı üzere, Somali, 5yılda GSYİH'sını 6.5$ milyar dolardan 7.4$ milyar dolara yükseltmiştir. Somali ekonomisi 2013-2017 yılları arasında az büyümeyi göstermektedir. Milli gelirin, yüzde 132'sini temsil eden özel hanehalkı tüketim harcamaları, ithalat (yüzde 62), ihracat (yüzde 15) ve brüt sermaye oluşumu (yüzde 9) izlemektedir.

Grafik-2.8: Seçilmiş Bazı Afrika ülkelerinde GSYİH (2017, Milyar ABD doları)

Kaynak: WB, 2015.

Garfik-2.8'de, Somali'nin 2017'deki GSYİH'sının yaklaşık 7,4 milyar dolar olduğu gösterilmektedir. Somali ekonomisi, Orta Afrika Cumhuriyeti, Cibuti ve Burundi ekonomilerinden daha büyüktür.

2.3.2. Kişi Başına GSYİH

Ekonomik refahın ölçütü olarak milli muhasebe kavramlarından elde edilen kişi başına GSYİH ve kişi başına millî gelir gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bir ekonomideki gerçek büyüme hızını hesaplarken üretimdeki artış hızından nüfustaki değişikliklerin çıkartılması en doğru yol olacaktır. Bunun için kullanılan kavram, reel GSYİH'nın ülke nüfusuna bölünmesi ile elde edilen kişi başına düşen reel GSYİH kavramıdır (Paul Krugman and Robin Wells, 2011:266).

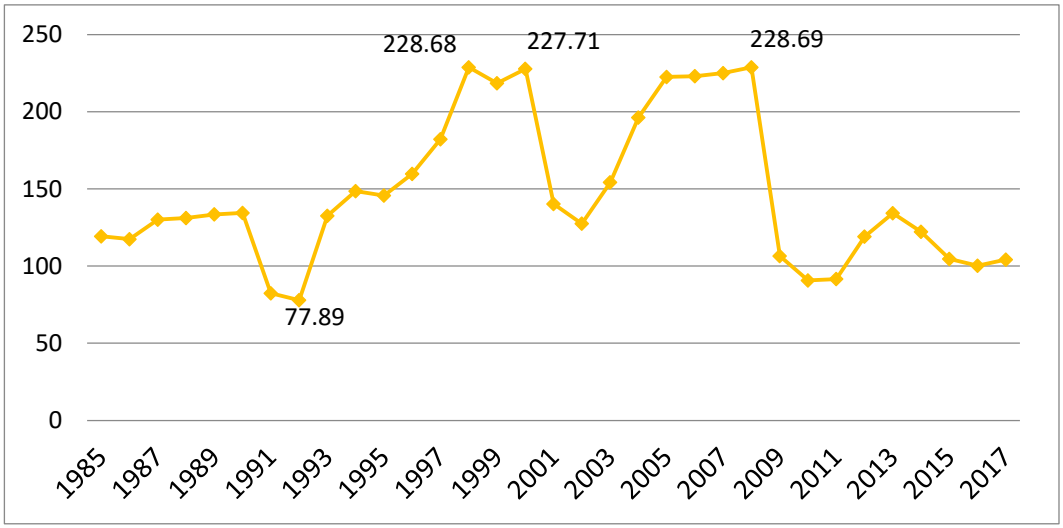
Tablo-2.3: Doğu Afrika Ülkelerinde Kişi Başına GSYİH'nın Büyüme Oranı

Doğu Afrika'deki ülkeler	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cibuti	3.1	3.2	5.2	5.9	5.2	3.4	3.9
Eritre	0.8	-11.3	29.7	-21.4	6.3	-10.6	10.9
Etiyopya	5.7	6.8	7.3	7.4	5.1	7.3	4.9
G.Sudan	-53.8	26.3	1	-1.7	-17.6	-6.2	-1.7
Kenya	1.8	3.1	2.7	3.1	3.3	2.4	3.9
Komorlar	0.7	2	-0.3	-1.2	0.3	0.6	0.7
Madagaskar	0.3	-0.5	0.6	0.4	1.4	1.5	2.4
Mauritius	3.3	3.2	3.6	3.4	3.6	3.6	3.5
Ruanda	6	2.2	3.6	6.1	3.3	3.4	5.8
Seyşeller	2.9	5.1	3.6	4.1	3.7	3.6	3.4
Somali	-1.5	-0.9	-0.4	0.7	0.1	-1.4	-0.1
Sudan	-18.9	-0.5	2.2	-0.5	0.5	-0.7	-4.5
Uganda	0.9	5.5	3.7	2.8	2.5	6.6	3.7

Kaynak: OECD, 2019.

Tablo 2.3'de gösterildiği gibi, 2012-2018 yılları arasında kişi başına GSYİH büyüme oranı; Somali, Komor Adaları, Güney Sudan, Sudan, Eritre, Madagaskar olumsuz bir etkiye sahipken, diğer ülkeler olumlu bir etkiye sahiptir. Güney Sudan ve Eritre büyük dalgalanmalar yaşamakta ve en yüksek büyüme oranına sahip ülke Etiyopyadır. Somali, 2015 ve 2016 hariç yıllar boyunca olumsuz etkiye sahiptir.

Grafikl-2.9: Somali'de Kişi Başına GSYİH

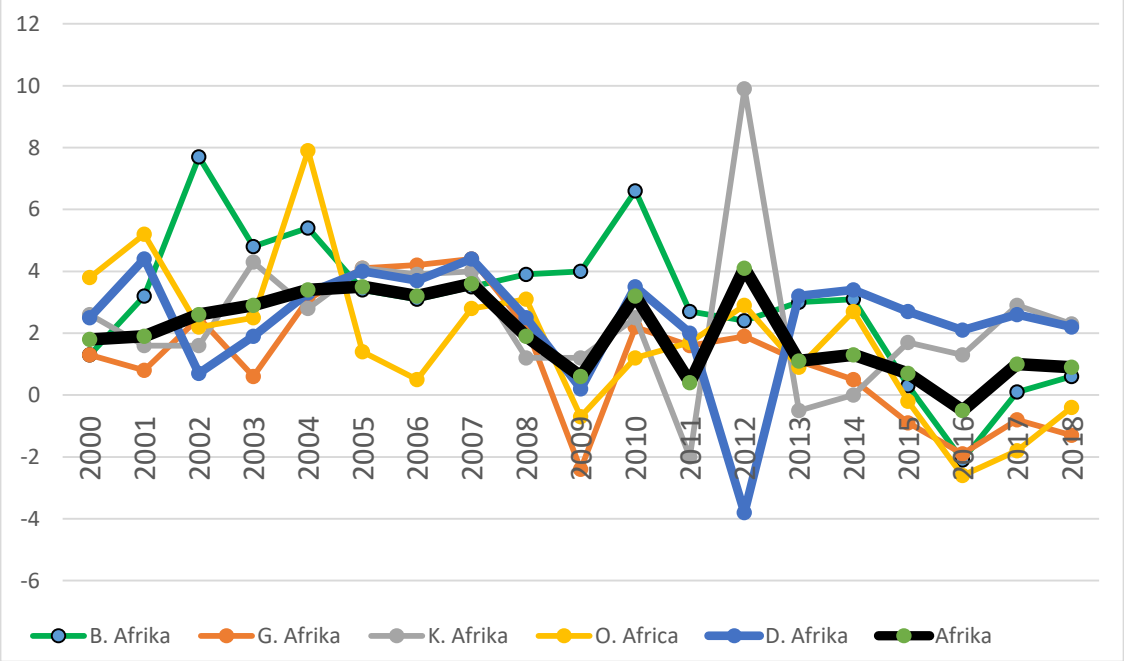
Kaynak: SESRIC, 2019.

Grafik-2.9'de görüldüğü gibi, Somali'de kişi başına GSYİH, 1985-2017 döneminde 77-228 $ aralığında oynaklık sergilemektedir. 1998 (228 $), 2000 (227 $) ve 2007 (228 $) yıllarında en yüksek düzeye ulaşmış ve 1992'de (77.89) en düşük değer kaydedilmiştir.

2.3.3. Somali Ekonomisinde Büyüme

İktisat büyüme, bir ülkenin genellikle bir yıl içinde üretim kapasitesinde veya reel gayrisafi yurtiçi hasılasında görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışlardır. Bir ülkenin iktisadi büyümesi iki şekilde meydana gelmekedir. Birincisi, tam istihdamın altında kullanılan iktisadi kaynakların daha verimli kullanılmaya başlanması yoluyla büyümenin gerçekleştirilmesi; ikincisi, tam istihdamda kullanılan kaynak miktarına yenilerinin eklenmesi yoluyla üretimin gerçekleştirilmesidir (Kemel Yıldırım, İbrahim Bakırtaş, vd, 2010:7).

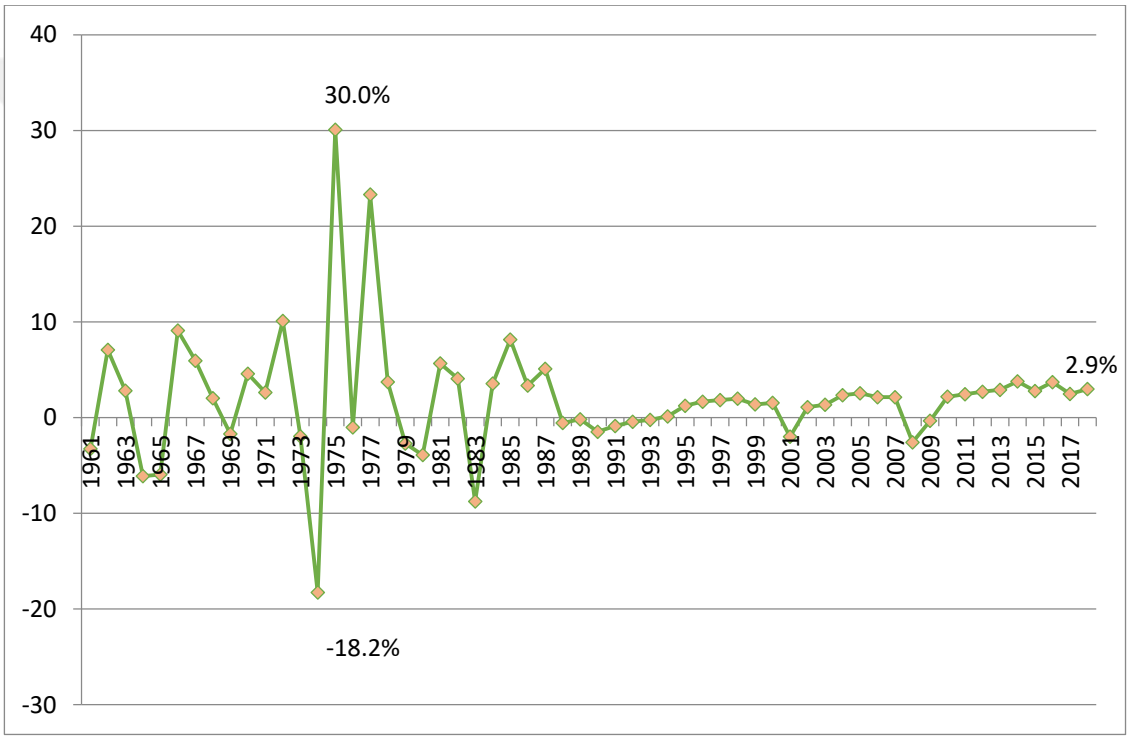
Figure-2.10: Afrika Bölgelere göre Reel GSYİH'nın Büyüme Oranı

Kaynak: OECD, 2019.

Grafik 2.10'da gösterildiği gibi, Afrika 18 yıldır büyük dalgalanmalar yaşamakta ve 2012 yılında en yüksek büyüme oranını elde ederken, bölgesel ekonominin reel GSYİH büyüme oranları en yüksek büyüme oranının Doğu Afrika ülkelerinde (Somali bunlardan biridir) gözlemlendiğini göstermektedir. Öte yandan, Batı Afrika ve ECOWAS'ın performansı kıtanın genel performansını olumsuz etkilemiştir.

Garfik-2.11: Somali'nin İktisadi Büyüme Oranı: 1961-2018 (%)

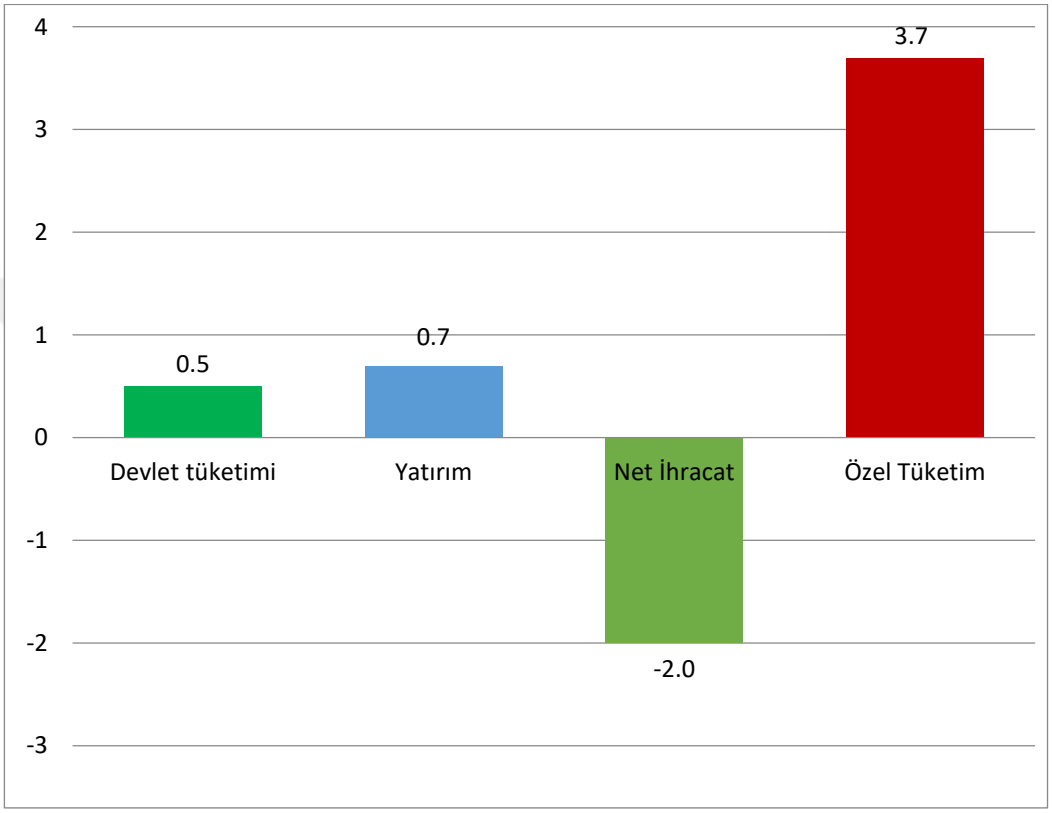

Kaynak: WB, 2020.

Grafik-2.11 incelendiğinde ülke ekonomisinin biraz daha istikrarsız bir büyüme performansı gösterdiğini söyleyebilmektedir. Somali bu 58 yıllık süreçte çok kriz yaşanmıştır. 1961'de negatif büyüme performansı ile başlamış ve 1974'de (% -18.2) şiddetli kuraklık nedeniyle en büyük krizi yaşamıştır. yine 1983'te (%-8.7) ve 2008'da, dünya kriz nedeniyle (% - 2.6) küçülme yaşamıştır. Ülke 1975'te (%30.0) en yüksek büyüme oranına sahipmiş çünkü o zaman hükümet, üretimini artıran ve ithalattan

daha fazla ihracat yapan en güçlü sistemi kurmuştur. Reel GSYİH büyümesi 2018 yılında yüzde 2,9 oranında büyümüştür.

Grafik-2.12: Büyümenin Ana İtici Güçleri

Kaynak: IMF and WB, 2019.

Grafik-2.12'de gösterildiği gibi; talep tarafında, özel tüketim, diasporanın havale yoluyla finanse edilen büyümeyi yönlendirmiştir. 2013-2017 yılları arasında özel tüketim harcamaları ağırlıklı ortalama yüzde 3,7, devlet tüketimi yüzde 0,5 ve özel yatırım yüzde 0,7 oranında artmıştır ama net ihracat yüzde 2,0 azalmıştır. Arz tarafında hizmetler büyümeye ana katkıda bulunmuştur. Arz tarafı verilerinin eksikliği Somali'deki büyümenin kompozisyonunu analiz etmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, hizmetler ve tarımın ana çapa olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Şiddetli kuraklık ve zayıf tarım performansı karşısında, hizmetler - özellikle inşaat, telekomünikasyon ve para transferi hizmetleri - 2017 yılında büyümeyi desteklemiştir.

Somali'nin mobil para sektörü canlıdır. Uygun düzenleme ile desteklenirse, Somali'deki büyüme ve esnekliği artırma potansiyeline sahiptir.

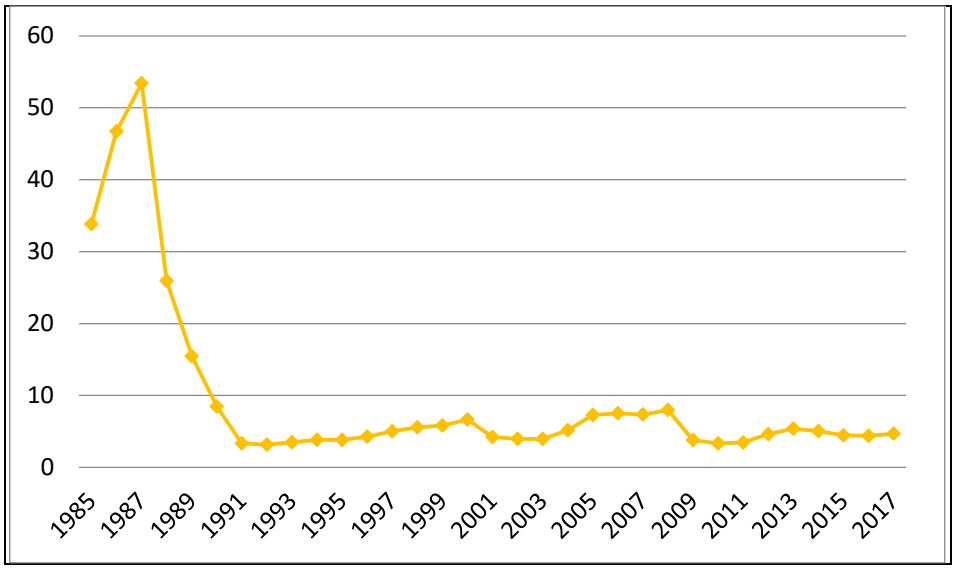
2.3.4. Somali'de Büyümenin Belirleyicileri

2.3.4.1. Dış Ticaret

2.3.4.1.1. Mal ve Hizmet İhracatı

İhracat, ulusal ekonomide üretilen bir kısım mal ve hizmetlerin yabancı ülkelere satılmasıdır. Söz konusu ülkelerin bunlar karşılığında ödedikleri bedel, bu mal ve hizmetleri ulusal ekonomide üreten üretim faktörlerinin gelirleri olmaktadır (Pekin, 2005:199). Somali ekonominin 1985-2017 yılları arasındaki mal ve hizmet ihracatındaki değişim zaman serisi olarak aşağıda gösterilmiştir.

Grafik-2.13: Somali İhracat Performansı

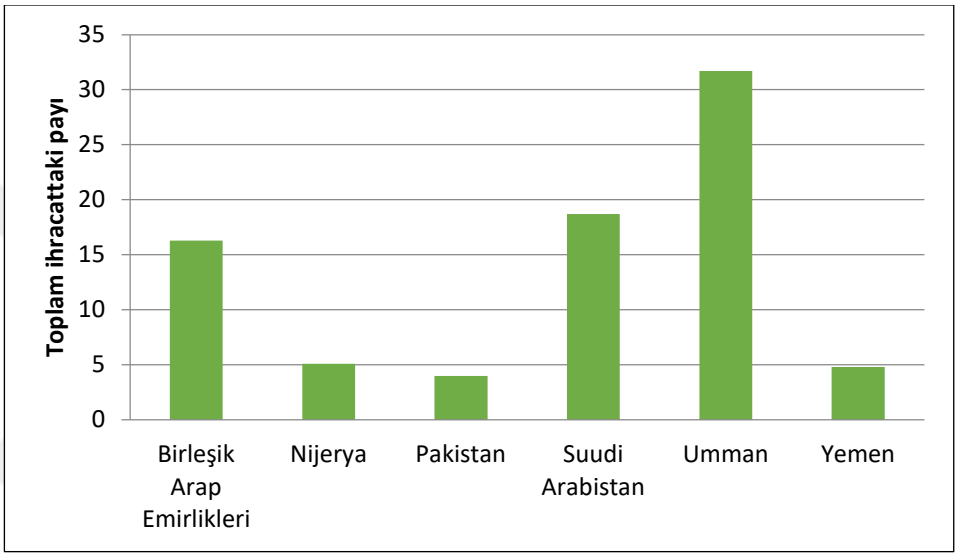

Kaynak: SESRIC, 2019.

Ele alınan dönemde zayıf iktisadi dinamikler ihracat verileriyle açıkça görülmektedir. 1987'deki 53 milyon $ düzeyinden gerileyen ihracat, 1991'den itibaren

10 milyon doların altında seyretmektedir. Sektörel bileşime göz önüne alındığında ihracatın hayvancılık sektörüne dayandığı; diğer sektörlerin ihracatta önemli bir paya sahip olmadığı görülmektedir. Büyümenin toparlandığı yıllarda bile (1999, 2003-2007) ihracatın etkilenmemesi dikkat çekicidir.

Grafik-2.14: Somali'nin Ana İhracat Ortakları

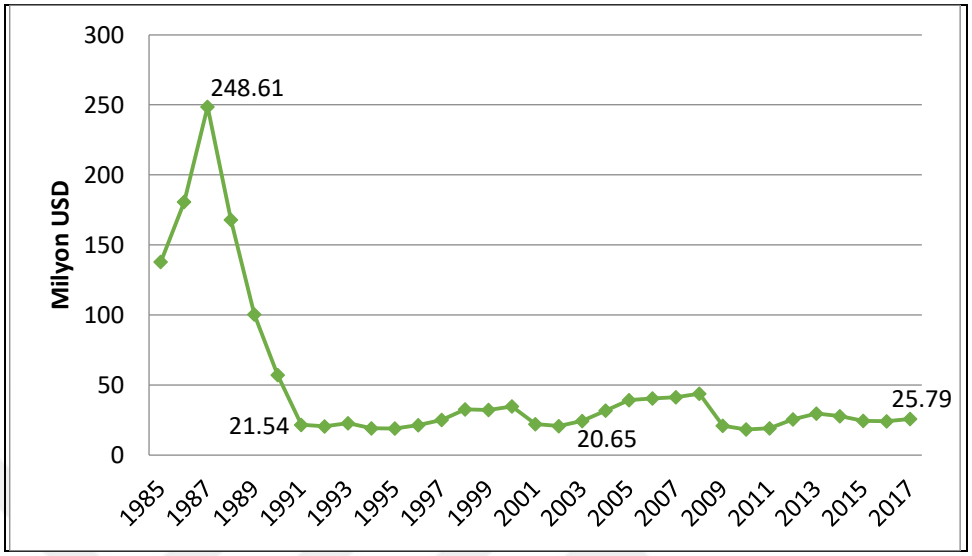
Kaynak: Statista.com, 2020.

Grafik-2.14'te görüldüğü gibi, 2017 yılında Somali için en önemli ihracat ortağı ülkelerin Umman, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Nijerya, Yemen ve Pakistan olduğunu göstermektedir. İhracatta en fazla paya sahip ülke yüzde 31, 7 pay ile Umman olmuştur.

2.3.4.1.2. Mal ve Hizmet İthalatı

Bir ülkenin yabancı ülkelerden mal ve hizmet satın alması ithalat olarak adlandırılmaktadır (Unay, 1999: 99). Bir ülkenin ithalatını hem özel sektör hem de kamu sektörü yapmaktadır. İtahalat bazen izin yani lisansa bağlı olabildiği gibi tamamen serbest de olabilmektedir. Somali ekonominin 1985-2017 yılları arasındaki mal ve hizmet ithalatındaki değişim zaman serisi olarak aşağıda gösterilmiştir.

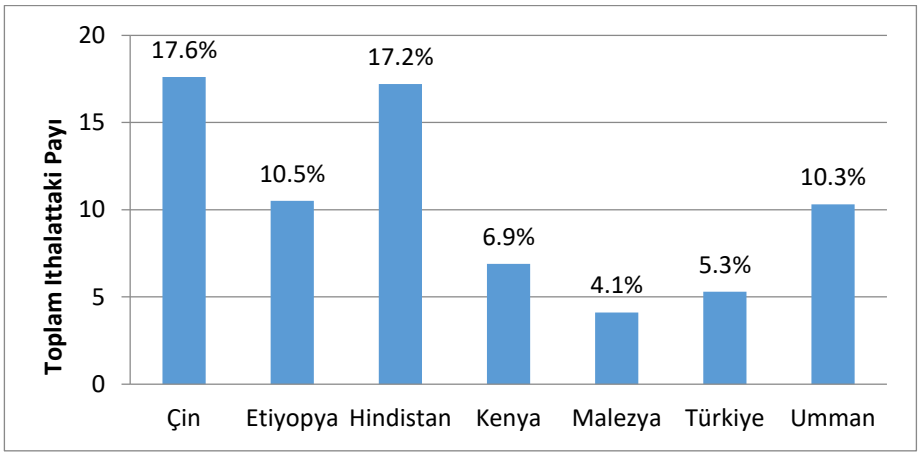
Grafik-2.15: Somali İthalat Performansı

Kaynak: SESRIC, 2019.

Somali'de ithalat, ihracata benzer bir trend sergilemektedir. 1987'deki 250 milyon $ düzeyinden gerileyen ithalat, 1991'den itibaren 50 milyon $ değerinin altında seyretmektedir. İhracat, ithalatın altında kalmakta ve dış ticaret dengesi açık vermektedir. İthalatın sektörel bileşiminde sıralama, yakıt, gıda (şeker, buğday, un, yükselen yemeklik yağ, vb), imalat sanayi ürünleri (tekstil, elektronik, otomobil, vb) ile inşaat malzemeleri biçimindedir.

Garfik-2.16: Somali İçin Ana İthalat Ortakları

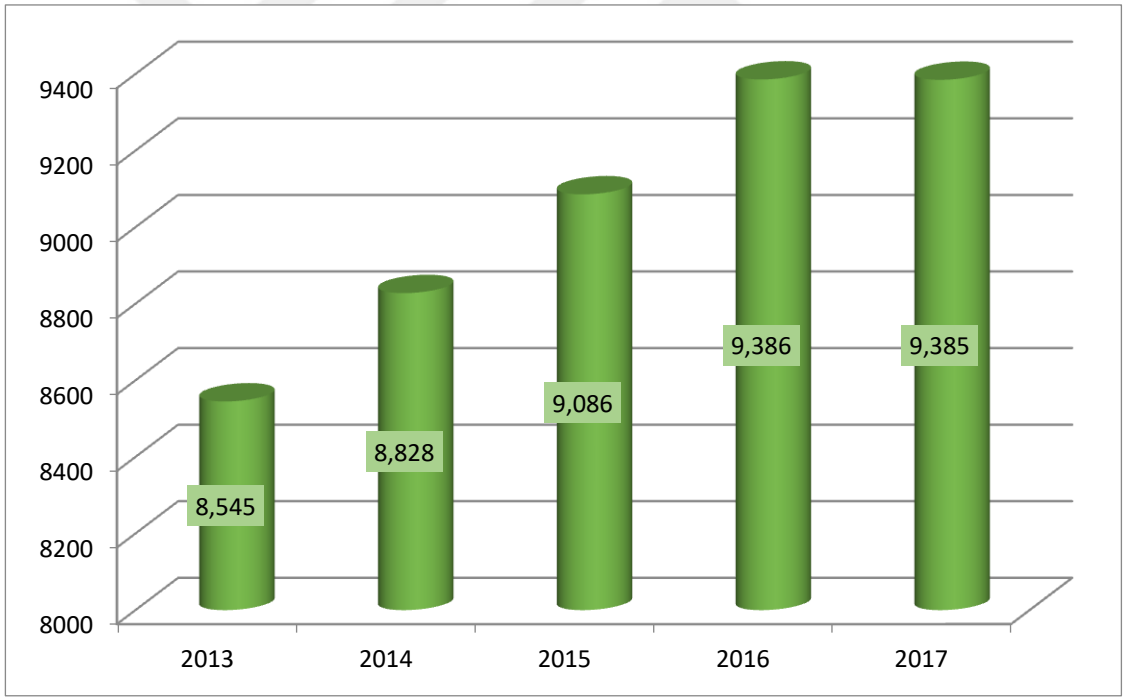
Kaynak: Statista.com, 2020.

Somali İthalatın yapıldığı başlıca ülkeler, Etiyopya, Türkiye, Kenya, Umman, Malezya, Çin ve Hindistan'dır. 2017 yılında Somali'nin en önemli ithalat ortağı yüzde 17,6 pay ile Çin ve yüzde 17,2 pay ile Hindistan olmuştur.

2.3.4.2. Tüketim Harcamaları

Tüketim Harcamaları, hanehalklarının yeni konutlar hariç, mal ve hizmet harcamalarıdır. Gelişmiş ülkelerde gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) 'nın en büyük bileşeni haline gelmiştir.

Grafık-2.17: Tüketim Harcamaları (Milyon Dolar)

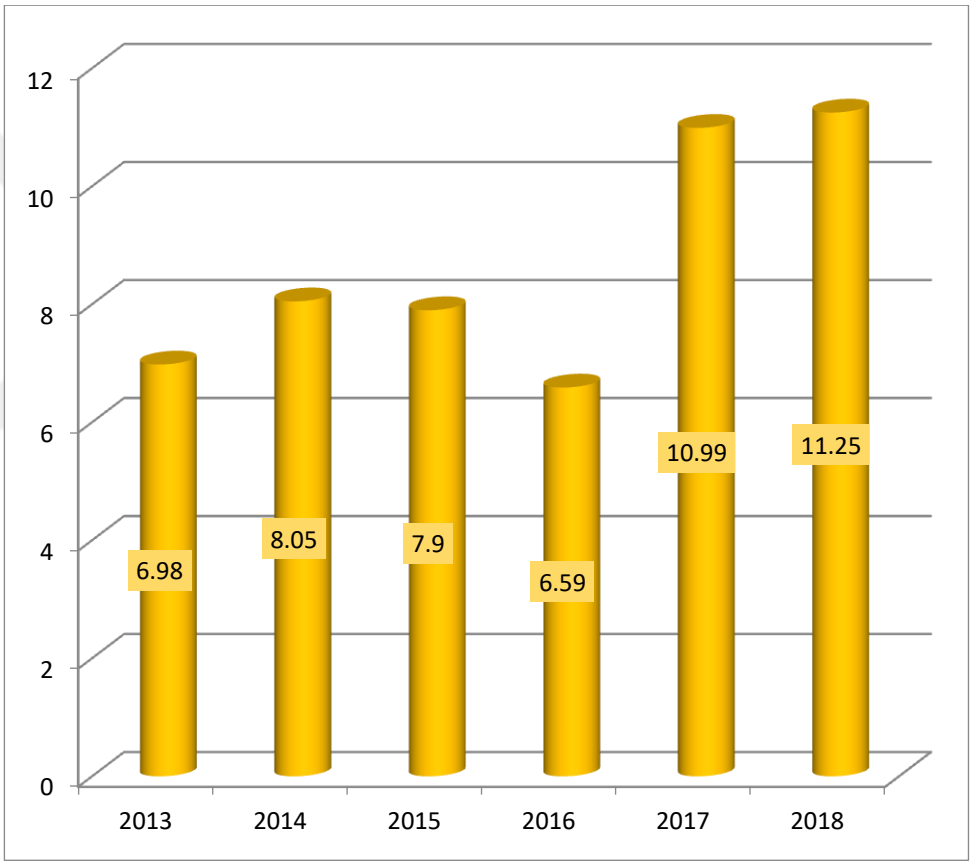
Kaynak: WB and IMF, 2020.

Grafik-2.17'de gösterildiği gibi, 2013'ten 2018'e kadar Somali'nin tüketim harcamalarını göstermektedir. Ele alınan dönemde ülkenin tüketim harcamaları sekiz ve dokuz milyon dolar arasındadır, yani ülke tüketim harcamaları açısından büyük değişmeler yaşamamıştır.

2.3.4.3. Kamu Harcamaları

Devlet harcamaları, kamu tüketimi ve kamu yatırımlarını içeren mal ve hizmetlerin satın alınması ve gelir transferleri (emekli aylıkları, sosyal yardımlar) ve sermaye transferinden oluşan transfer ödemelerini ifade etmektedir (Sandford, 1970).

Grafık-2.18: Kamu Harcamaları (GSYİH'nin yüzdesi)

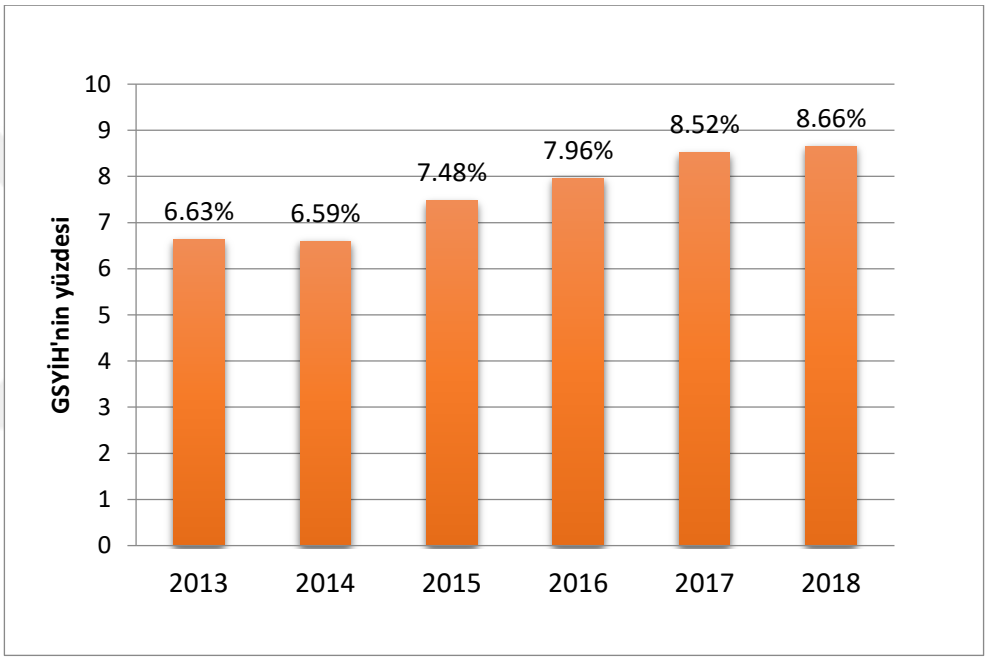
Kaynak: WB and IMF, 2020.

Grafik-2.18'de gösterildiği gibi, 2013'ten 2018'e kadar Somali'nin kamu harcamalarını göstermektedir. Bu dönemde Somali için ortalama değer yüzde 8,63'tir, 2016'da en az %6,59 ve 2018'de en fazla %11,25'tir. Karşılaştırma açısından, 152 ülkeye göre 2018'deki dünya ortalaması %16,60 ve somali'nin ortalama değeri dünya değerinden daha azdır.

2.3.4.4. Yabancı Sermaye Yatırımları

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlar ülke ekonomisinin büyümesinde en önemli faktörlerden birisidir. Somali'nin 2013-2018 dönemine ait doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına ait veriler grafik 2.17'de verilmektedir.

Grafik-2.19: Doğrudan Yabancı Yatırım

Kaynak: WB, 2019.

Grafik-2.19'de gösterildiği gibi, 2013'ten 2018'e kadar Somali'nin doğrudan yabancı yatırımını göstermektedir. Bu dönemde Somali'nin doğrudan yabancı yatırımları 2013 yılında en az yüzde 6, 63 ve 2018'de en fazla yüzde 8, 66 ile kayd edilmiştir.

2.4. Somali Bütçe Perormansı

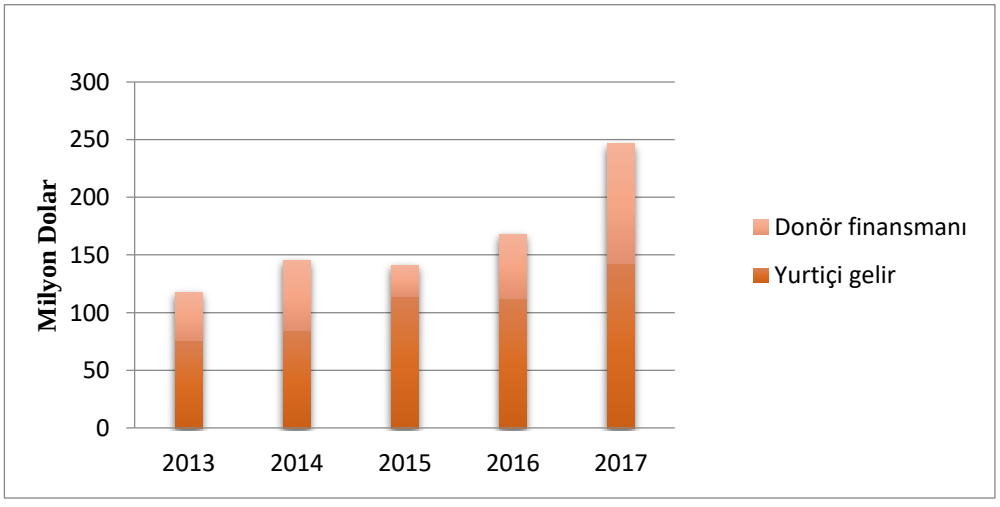
2.4.1. Bütçe Gelirleri

Hükümet, vergi tabanını genişletme, uyumu artırma ve tahsilatı geliştirme çabalarını sürdürmüştür. Somali Federal hükümeti, 2017 yılında kayda değer kazanımlar

ile beş yıl içinde gelir tahsilatını düzenli olarak geliştirmiştir. Yurtiçi gelirler toplam gelirlerde artışa neden olmuştur. Yurt içi gelirlerdeki artış, telekomünikasyon ve otellerde satış vergisi, parlamenterler için gelir vergisi muafiyetlerinin kaldırılması ve Türk Hava Yolları tarafından ödenen satış vergisi ve iniş harçlarının ödenmesi de dahil olmak üzere yeni gelir önlemlerinin uygulanmasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle, iç gelir tek bir yılda yüzde 26,5 oranında artarak 2016'da 112,7 milyon dolardan 2017'de 142,6 milyon dolara yükselmiştir. İyi gelir performansı 2018'in ilk çeyreğine kadar genişlemiştir. 2018'in ilk çeyreğinde yurt içi gelir 42,3 milyon dolar iken 2017 yılında aynı dönemde 28,8 milyon dolar olmuştur. Mal ve hizmetlerden alınan vergilerin yanı sıra ticaret vergilerindeki sürekli performans iyileşme göstermiştir . Yetkililer ithalatta (limanda toplanan) bir satış vergisi ve telekomünikasyon sektörüne bir satış vergisi getirmişlerdir (Khalif, 2013).

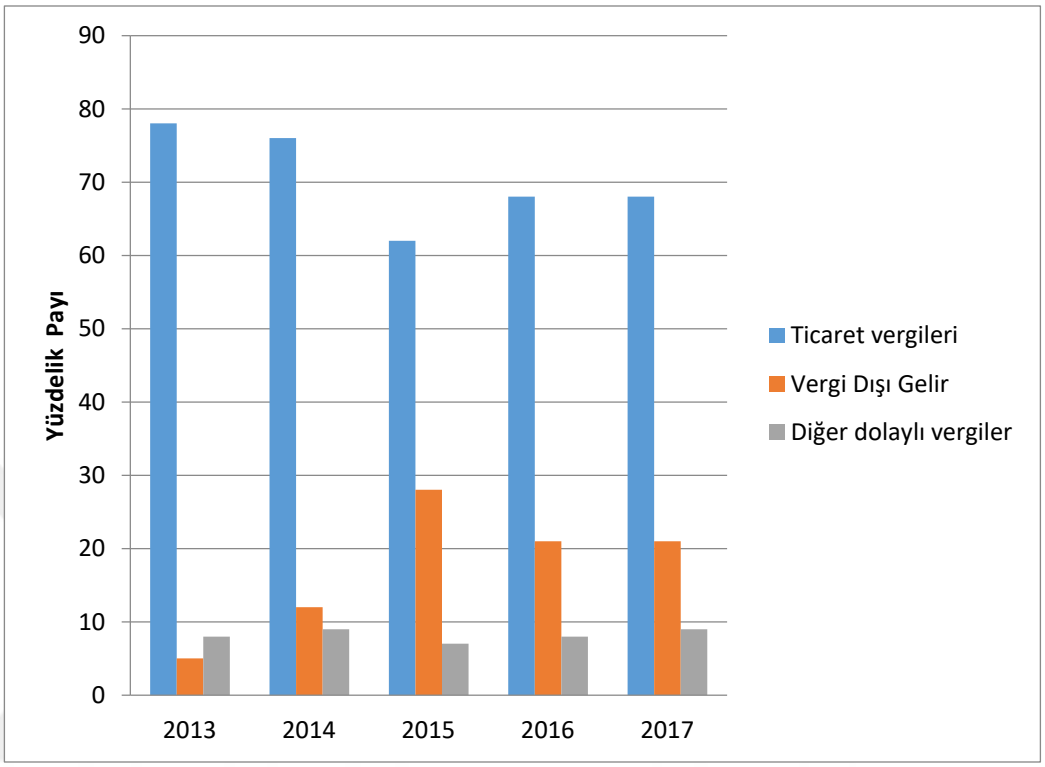
Gelir tahsilatındaki ilerlemeye rağmen, hükümetin geliri çok düşüktür ve bu da hizmet vermeyi zorlaştırmaktadır. Yurtiçi gelir, 2017 yılında toplam gelirin yüzde 58'ine ulaşmış ve tekrarlayan harcamaların sadece yüzde 60'ını karşılamıştır. Somali'de yıllarca süren çatışmalardan kaynaklanan muazzam sosyal ve altyapı boşlukları göz önüne alındığında, hükümet gelirinde önemli bir artış kritik önem taşımaktadır.

Grafik-2.20: Somali'de Kamu Gelirleri (2013-2017)

Kaynak: MFFGS, 2019.

Grafik-2.21: Somali Yurtiçi Kamu Gelirleri (2013-2017)

Kaynak: MFFGS, 2019.

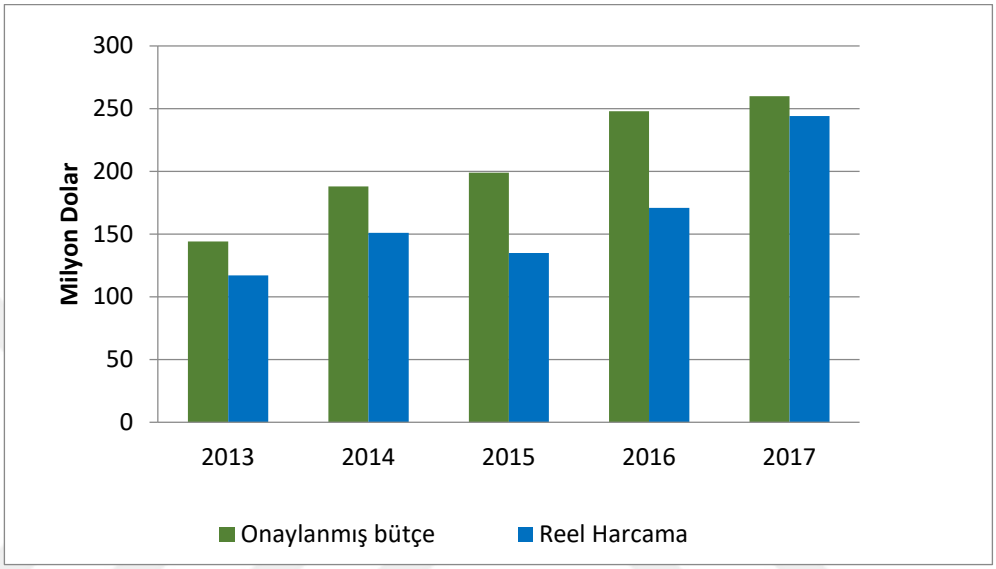
2.4.2. Bütçe Harcamaları

Grafik 2.19'de gösterildiği gibi, Somali'nin federal hükümet harcamaları, ele alınan dönemde önemli ölçüde büyümüş ve 2013'te 117 milyon dolardan 2017'de 244 milyon dolara yükselmiştir. Tekrarlayan harcamalar hemen hemen tüm harcamaları oluşturmakta; sermaye harcamaları ise, 2016 ve 2017 yıllarında toplam harcamaların sadece yüzde 3'ünü oluştrmaktadır, 2013'ten itibaren çoğu harcama, çalışanların tazminatına ve mal ve hizmet alımlarına gidermiş ve bu da 2017'de harcamaların yüzde 87'sini oluşturmuştur.

2013-2017 yılları arasında harcama öncelikleri büyük ölçüde değişmemiştir. 2017 yılında harcamaların yaklaşık yüzde 90'ı güvenlik ve idari hizmetlere, yüzde 8'i iktisat hizmetlere, sadece yüzde 3'ü sosyal hizmetlere gitmiştir. Hizmet sunumunun

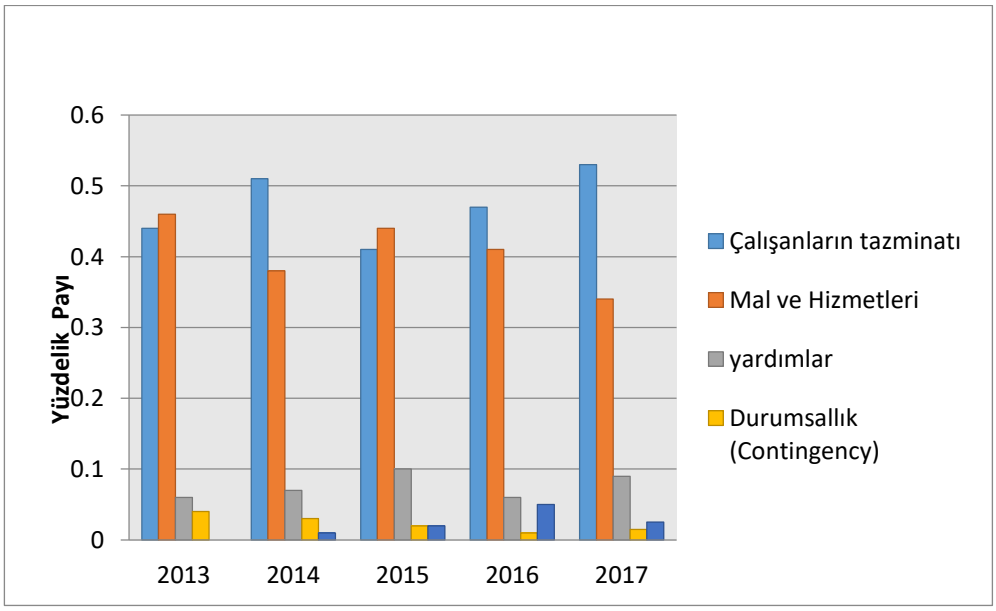
iyileştirilmesi, özellikle hükümet gelir tahsilatını iyileştirdiğinden, iktisat ve sosyal hizmetlere yapılan harcamalarda kademeli bir değişiklik gerektirecektir.

Grafik-2.22: Somali Bütçe Harcamaları

Kaynak: MFFGS, 2019.

Grafik-2.23: Somali'de Bütçenin Kompozisyonu

Kaynak: MFFGS, 2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOMALİ'DE DIŞ TİCARET VE İKTİSADİ BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: EKONOMETRİK ANALİZ

Bu bölümde ekonometrik modeller yardımıyla Somai'de dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir. Analize geçmeden önce konu ile ilgili literatür incelemesine yer verilmektedir. Daha sonra da ekonometrik analiz kısmında, öncelikle kullanılacak olan tesleri tanıtımına sunmaktadır. İhracat ve ithalattaki değişimlerin iktısadi büyümeyi nasıl etkilediğini de test edilmektedir. Eşbütünleşme teste geçmeden önce, durağanlığın araştırılması amacıyla, birim kök testleri kullanılmaktadır. Ardından değişkenler ile uzun dönem ve kısa dönem dinamikleri arasındaki eşbütünleşme ilişkileri incelenmektedir.

3.1. Literatür Taraması

Bu bölümde ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ampirik ilişki sunulmakta, ticaret ve büyümenin ampirik soruşturması hakkında geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada literatür taraması gelişmekte olan ülkelerle ilgili çalışmalarla sınırlandırılmıştır.

Yücel (2009), finansal gelişme, dışa açıklık ve iktisadi büyüme arasındaki nedensel ilişkileri aylık olarak 1989-2007 döneminde incelemiştir. Birim kök testi için Augmented Dickey-Fuller (ADF), eşbütünleşme analizi için Johansen ve Juselius (JJ) ve nedensel ilişkiler için Granger nedensellik testi kullanmıştır. Ticaret açıklığının olumlu bir etkisi olurken finansal kalkınmanın iktisat büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu bulmuştur.

Abhayartne (1996), 1960-1992 döneminde Sri Lanka'daki ihracat-büyüme ilişkisini eşbütünleşme ve nedensellik teknikleri kullanarak incelemiştir. Bulgular Sri Lanka'nın ihracata dayalı büyüme hipotezini reddetmiştir. Ayrıca ithalat ile iktisat büyüme arasında ve ihracat ile ithalat arasında nedensellik ilişki bulunmamıştır. Bu

bulgulara göre, Sri Lanka'nın uyguladığı dışa dönük politikaların sürekli iktisadi büyüme sağlamadığını ortaya koymuştur.

Temiz ve Gökmen (2010), 1950-2006 döneminde Türkiye ekonomisi için yıllık zaman serisi verilerini kullanarak reel ihracatın iktisadi büyüme ile ilişkisini araştırmıştır. Çalışmada ADF birim kök testi, Johansen eşbütünleşme testi, vektör hata düzeltme modeli (VECM) ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Çalışma, Türkiye'de uzun vadede iktisadi büyüme ve reel net ihracat arasında tek yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır.

Medina-Smith (2001), Kosta Rika için ihracata dayalı büyüme hipotezini 1950-1997 dönemi yıllık verilerini kullanarak test etmiştir. İhracatın iktisadi büyüme üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerini ayırt etmek için, hem Engle-Granger iki aşamalı prosedür hem de sınırsız hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Çalışma, Kosta Rika'da ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu bulmuştur.

Kavoussi (1984), 73 orta ve düşük gelirli gelişmekte olan ülkede ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş, daha yüksek iktisadi büyüme oranının yüksek ihracat büyüme oranı ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu bulmuştur. İhracat ve büyüme arasındaki pozitif korelasyonun hem orta hem de düşük gelirli ülkeler için geçerli olduğunu, ancak etkilerin gelişme düzeyine göre azalma eğiliminde olduğunu göstermiştir.

Jung ve Marshall (1985), 1950-1981 dönemi zaman serisi verilerini kullanarak 37 gelişmekte olan ülke için ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmiştir. Bu çalışmanın bulgularına göre, ihracata dayalı büyüme hipotezi sadece Kosta Rika, Ekvador, Mısır ve Endonezya'da geçerlidir.

Vohra (2001), 1973-1993 döneminde beş gelişmekte olan ülkede (Hindistan, Malezya, Pakistan, Filipinler ve Tayland) ihracat-büyüme bağlantısının rolünü incelemektedir. Çalışmanın ampirik bulguları şöyle özetlenebilir; eğer ülke bir miktar ekonomik kalkınma sağlamışsa, ihracatın iktisadi büyüme üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi vardır; ihracatta genişleme ve iktisadi büyümeye katkı sağlanması beklenen

dış yatırımları çekmek için liberal ve serbest piyasa politikaları (Malezya, Filipinler ve Tayland'da olduğu gibi) izlenmelidir.

Kagnew (2011), Etiyopya'da ihracat performansı ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli kullanarak araştırmıştır. Sonuçlar değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olduğunu ve ihracat ile iktisadi büyüme arasında en az bir yönde nedensellik olduğunu göstermektedir. Etiyopya ihracat sepetine rağmen ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, geleneksel birincil malların hakimiyeti altındadır ve içe dönük bir ticaret stratejisi karşısındadır.

Ahmad ve Kwan (1991), 1981-1987 döneminde 47 Afrika ülkesinde ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini, Granger nedensellik testi ve hata düzeltme modeli kullanarak araştırmıştır. Sonuçlar, Afrika ülkelerinde ihracat ve iktisadi büyüme arasında nedensellik olmadığı fikrini desteklenmiştir. Bununla birlikte, yazarlar bazı düşük gelirli Afrika ülkelerinde zayıf nedenselliğin ekonomik büyümeden ihracata yol açtığını bulmuşlardır.

Ramesh ve Boaz (2007), kenya için otoregresif dağılmış gecikme (ADRL) sınırları test yaklaşımını kullanarak ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Sonuçlar GSYİH ve ihracat arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu ve ihracata dayalı büyüme Hipotezi Kenya'da geçerli olduğunu göstermiştir.

Darrat (1986), 1960-1982 döneminde dört Asya ülkesi (Hong Kong, Kore, Singapur ve Tayvan) için ihracat ve iktisat büyüme arasındaki bağlantıyı belirleyerek ihracata dayalı büyüme hipotezini Granger nedensellik testi kullanarak incelemiştir. Bulgulara göre, dört ülke için ihracata dayalı büyüme hipotezini açıkça reddetmektedir. Sadece Tayvan için, iktisadi büyüme tek yönlü olarak ihracata neden olur, bu da ihracata dayalı büyüme hipotezine aykırıdır.

Keho (2017)), 1965-2014 ait yıllık verilerini kullanarak Fildişi Sahili'ndeki dış açıklığı ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşmeye yönelik Autoregressive Dağıtılmış Gecikme sınırı testi ile Toda ve Yamamoto Granger nedensellik testlerini

kullanarak araştırmıştır. Sonuç, ticaret açıklık ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Yeboah, Naanwaab, Saleem ve Akuffo (2012), 1980-2008 ait yıllık verilerini kullanarak 38 Afrika ülkesinde dış açıklığının GSYİH ile pozitif bir ilişkisi olduğunu bulmuşlardır. Benzer şekilde, Nduka, (2013) ticaret açıklığının Nijerya'daki iktisadi büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğunu bulmuştur.

Shahbaz (2012), 1990-2010 arasındaki zaman serisi verilerini kullanmakta, Pakistan için bir Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanarak dış açıklığı ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Shahbaz'ın ampirik sonuçları Pakistan için büyümeye dayalı ihracat, büyümeye yönelik ithalat ve büyümeye yönelik ticaret hipotezlerini desteklemiştir.

Hatemi-J ve Irandoust (2000), 1980-1999 arasındaki zaman serisi verilerini kullanmakta, Yunanistan, Türkiye, Meksika, İrlanda ve Portekiz'deki ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için vektör Otoregresif (VAR) kullanmıştır. Bulgulara göre, Türkiye'de, ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki Granger-nedensel ilişkisi var olduğunu ve diğer ülkelerin Granger-nedensel ilişkileri yok olduğunu göstermiştir.

Eren ve Ünal (2019), 1960-2016 ait yıllık verilerini kullanarak Türkiye'de dış açıklığı ve iktisadi büyüme arasındaki Granger-nedensel ilişkilerini Engle-Granger ve Gregory-Hansen eşbütünleşme testleri ve Toda-Yamamoto Granger nedensellik testlerini kullanarak incelemişlerdir. Bulgulara göre, uzun vadeli bir ilişki olmadığını, ancak iktisadi büyümeden ticaret açıklığına tek yönlü bir nedensellik göstermiştir.

Cetintas and Barisik (2009), 13 geçiş ekonomisi için GSYİH ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi 1995-2006 dönemi için üçer aylık zaman serisi veri setleri kullanarak

incelemiştir. Ampirik sonuçlar, iktisadi büyümeden ihracata (üretime dayalı ihracat) tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir.

Arodoye ve Iyoha (2014), 1981-2010 dönemi için üçer aylık zaman serisi veri setleri kullanarak Nijerya'da dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi ekonometrik olarak değerlendirmiştir. Araştırmacılar vektör otoregresif model kullanarak dış ticaret ve iktisadi büyüme arasında bir bağlantı olmadığını kanıtlanmıştır.

Edwards (1992), 30 gelişmekte olan ülke için 1970-1982 kesit verilerini kullanarak iktisadi büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlara göre, iki değişken arasında güçlü bir pozitif korelasyon olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde, Harrison (1996) 1960-1987 ait yıllık vergileri kullanarak 51 gelişmekte olan ülkeye de bakmakta ve açıklığın büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Asfaw (2014), 2000-2008 ait verilerini kullanarak, 47 Sahra altı Afrika ülkesinden oluşan bir örnekte yatırım, ticaret serbestleşmesinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Sonuçlar, ticarete açıklığın hem iktisadi büyümeyi hem de yatırımı teşvik ettiğini göstermektedir.

Lawal, Nwanji, Asaleye ve Ahmed (2016), Nijerya'daki iktisadi büyüme üzerindeki dış açıklığını ARDL metodolojisini uygulayarak analiz etmiş ve ticaret açıklığının ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz uzun vadeli etkisini, ancak kısa vadede pozitif büyüme etkisini bulmuştur. Ayrıca, iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik bulunmuştur.

Lawal, Nwanji, Asaleye ve Ahmed (2016), 1981- 2013 yılları arasında, Nijerya'daki iktisadi büyüme üzerindeki dış açıklığını ARDL metodolojisini uygulayarak analiz etmiştir. Sonuçlar, uzun vadede ticaret açıklığının iktisadi büyüme üzerindeki olumsuz etkisini, ancak kısa vadede pozitif büyüme etkisini bulmuştur. Ayrıca, iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellikolduğunu göstermiştir.

Gries, Kraft ve Meierrieks (2009), 1990-2008 ait verilerini kullanarak 16 Sahra Altı Afrika ülkesinde finansal derinleşme, dış açıklığı ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik açısından test edilmiştir. Hsiao-Granger nedensellik yaklaşımını kullanarak, ticaretin açıklığından ekonomik büyümeye Kadar uzanan önemli bir tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Bu bulgular özel olarak, Güney Afrika'daki ticaret açıklığı ile iktisadi büyüme arasında çok güçlü bir bağlantı olduğunu ortaya koyumuşyur.

Chang ve Mendy (2012), 1990-2009 ait verilerini kullanarak Sahra-altı Afrika'da dış açıklığı ile iktsadi büyüme arasındaki ampirik ilişkiyi sabit etkiler paneli regresyon modellerini kullanarak araştırmıştır. Sonuçlar, ticaret açıklığı ile iktisadi büyüme arasında, önemli bir pozitif ilişki olduğunu göstermiştir.

Sachs ve Warner (1997), 1960-1990 yılları arasında Sahra Altı Afrika'daki yavaş iktisadi büyümenin kaynaklarını, ülkeler arası büyüme modelini kullanarak incelemişlerdir. Çalışma, uluslararası ticarete açıklığın Sahra altı Afrika'daki iktisadi büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur.

Tablo-3.1: Ampirik Literatür

Araştırmacılar	Örnekler	Dönem	Veri Seti	Metodoloji	Sonuçlar
Yeboah, Naanwaab, Saleem ve Akuffo, (2012)	38 Afrika Ülkesi	1980-2008	Zaman serisi verileri	Eşbütünleşme ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	dış açıklığı ve GSYİH arasında pozitif bir ilişki vardır.
Yücel (2009)	Türkiye	1989-2007	Zaman serisi verileri	ADF, Johansen Ve Juselius (JJ) Eşbütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi.	dış açıklığının iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etkisi vardır, ancak finansal kalkınmanın olumsuz bir etkisi vardır.

Tablo-3.1 Devam**:** Ampirik Literatür

Lawal,Nwanji, Asaleye ve Ahmed (2016)	Nijerya	1981-2013	Zaman serisi verileri	ARDL Metodolojisi	Dış ticaret açığının iktisadi büyüme üzerinde uzun vadeli olumsuz bir etkisi varken, kısa vadede olumlu bir büyüme etkisi vardır.
Medina ve Smith (2001)	Kosta Rika	1950-1997	Zaman serisi verileri	Engle-Granger iki Adımlı Prosedür ve Sınırsız Hata Düzeltme Modeli	Çalışma, ülkede ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu bulmuştur.
Nduka, (2013)	Nijerya	1970-1985	Zaman serisi verileri	ADF, Eşbütünleşme ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	Ticaret açıklığının iktisadi büyüme üzerinde önemli bir etkisi vardır.
Ramesh ve Boaz (2007)	Kenya	1997-2004	Zaman serisi verileri	Otoregresif Dağılmış Gecikme (ADRL) Sınırları Test Yaklaşımı	GSYİH ve ihracat arasında uzun vadeli bir ilişki vardır.
Sachs ve Warner (1997)	Sahra-Altı Afrika	1960-1990	Kesitsel veriler	Kros Büyüme Modeli	Çalışma, dış ticarete açıklığın Sahra altı Afrika'daki iktisadi büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğunu bulmuştur.
Shahbaz (2012)	Pakistan	1990-2010	Zaman serisi verileri	Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu	Çalışma, ülke için büyüme dayalı ihracat, büyüme dayalı ithalat ve büyüme dayalı ticaret hipotezlerini desteklemiştir.
Temiz ve Gökmen (2010)	Türkiye	1950-2006	Zaman serisi verileri	ADF, Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM ve Granger Nedensellik Testi	Türkiye'de uzun süredir iktisadi büyümeden reel net ihracata tek yönlü bir nedensellik vardır.

Tablo-3.1 Devam**:** Ampirik Literatür

Vohra (2001)	Hindistan, Malezya, Pakistan, Filipinler ve Tayland	1973-1993	Zaman serisi verileri	ADF, Johansen Eşbütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi	Eğer ülke bir miktar ekonomik gelişme sağladıysa, ihracatın iktisadi büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi vardır.
Yeboah, Naanwaab, Saleem ve Akuffo, (2012)	38 Afrika Ülkesi	1980-2008	Zaman serisi verileri	Eşbütünleşme ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	Dış açıklığı ve GSYİH arasında pozitif bir ilişki vardır.
Yücel (2009)	Türkiye	1989-2007	Zaman serisi verileri	ADF, Johansen Ve Juselius (JJ) Eşbütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi.	Dış açıklığının iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etkisi vardır, ancak finansal kalkınmanın olumsuz bir etkisi vardır.
Harrison (1996)	51 gelişmekte Olan Ülke	1960-1987	Zaman serisi verileri	Granger Nedensellik Testi Ve Johansen Eşbütünleşme Testi	Dış açıklığın büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur.
Hatemi-J ve Irandoust (2000)	Yunanistan, Türkiye, Meksika, İrlanda ve Portekiz.	1980-1999	Zaman serisi verileri	Vektör Otoregresif (VAR) Modeli Ve Nedensellik Testi	Bulgular, tüm ülkelerin ihracat ve iktisadi büyüme arasında Granger-nedensel ilişkileri olmadığını göstermiştir.
Jung ve Marshall (1985)	37 Gelişmekte Olan Ülke	1950-1981	Zaman serisi verileri	ADF, Johansen Prosedürü, Wald Testi	İhracata dayalı büyüme hipotezi yalnızca Kosta Rika, Ekvador, Mısır ve Endonezya'da bulunmuştur.
Gries, Kraft ve Meierrieks. (2009).	16 Sahra Altı -Afrika ülkeleri	1990-2008	Zaman serisi verileri	Hsiao-Granger Nedensellik Yaklaşımı	Dış ticaretten iktisadi büyümeye kadar uzanan önemli bir tek yönlü nedensellik vardır.

Tablo-3.1 Devam**:** Ampirik Literatür

Abhayartne (1996)	Sri Lanka	1960-1992	Zaman serisi verileri	Eşbütünleşme ve Nedensellik Testleri.	İhracata dayalı büyüme hipotezini reddetmekle birlikte ticaret ve büyüme arasında nedensellik bulunmamıştır.
Ahmad ve Kwan (1991)	47 Afrika ülkesi	1981-1987	Zaman serisi verileri	Granger Nedensellik Testi ve Hata Düzeltme Modeli	İhracat ile iktisadi büyüme arasında Afrika ülkelerinde herhangi bir nedensellik yoktur.
Arodoye ve Iyoha (2014)	Nijerya	1981-2010	Zaman serisi verileri	Vektör Otoregresif Modeli	Dış ticaret ve iktisadi büyüme arasında istikrarlı ve uzun vadeli bir bağlantı vardır.
Asfaw (2014)	47 Sahra Altı Afrika ülkeleri	2000-2008	Kesitsel verileri	Nedensellik ve Eşbütünleşme Testleri	Dış açıklık hem iktisadi büyümeyi hem de yatırımı teşvik etmektedir.
Cetintas ve Barişik (2009)	13 Geçiş Ekonomileri	1995-2006	Zaman serisi verileri	Panel Nedensellik ve Eşbütünleşme Testleri	Büyümeye dayalı ihracat hipotezi bu ülkelerde geçerlidir ve büyüme, ithalat talebindeki artışla şekillenmektedir.
Chang ve Mendy (2012)	Sahra-altı Afrika	1990-2009	Kesitsel verileri	Sabit Etkili Panel Regresyon Modelleri	Dış açıklığı ile iktisadi büyüme arasında anlamlı bir pozitif ilişki vardır.
Darrat (1986)	Kong, Kore, Singapur ve Tayvan	1960-1982	Zaman serisi verileri	Granger Nedensellik Testi.	Dört ülkde ihracata dayalı büyüme Hipotezi geçerli değildir.
Edwards (1992)	30 Gelişmekte olan Ülke	1970-1982	Kesitsel verileri	Spearman Sıra Korelasyonu	Dış Ticaret ve büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki vardır.
Eren ve Ünal (2019)	Türkiye	1960-2016	Zaman serisi verileri	Engle-Granger Ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testleri ve Toda-Yamamoto Granger Nedensellik Testi	Uzun vadeli bir ilişki yoktur, ama dışa açıklıkten iktisadi büyümeye tek bir nedensellik vardır.

Tablo-3.1 Devam**:** Ampirik Literatür

Kagnew (2011)	Etiyopya	1990-2011	Zaman serisi verileri	Eşbütünleşme Ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	İhracat ve iktisadi büyüme arasında uzun vadeli bir ilişki ve aralarında tek yönlü bir nedensellik vardır.
Kavoussi (1984)	73 Orta ve Düşük Gelirli Gelişmekte Olan Ülke	1960-1978	Kesitsel veriler	Spearman Sıra Korelasyonu	Hem orta hem de düşük gelirli ülkeler için ihracat ve büyüme arasında pozitif bir korelasyon vardır, ancak etkiler gelişme düzeyine göre azalma eğilimindedir.
Keho (2017)	Fildişi Sahili	1965-2014	Zaman serisi verileri	ARDL Testi, Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik, Toda Ve Yamamo Testleri.	Dış açıklığının iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

3.2. Ekonometrik Metodoloji

Ekonometrik analizlerde kullanılan birçok makroekonomik zaman serisi trend içermektedir. Bu değişkenler herhangi bir dönüşüm olmaksızın regresyonlara dahil edilirlerse sahte regresyon sonuçları verebilmektedirler. Değişkenler sabit olmalıdır. Bu yüzden öncelikle; Bu çalışmada zaman serileri, durağanlık ve birim kök testi ile ilgili temel kavramlardan biri hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra da eşbütünleşme, hata düzeltme modeli ve nedensellik kavramları aydınlatılmaktadır.

3.2.1. Zaman Serilerinde Durağanlık (Birim Kök Testleri) Testi

Zaman serisi ile yapılan ekonometrik çalışmaların ana unsuru, serinin durağan olup olmadığını test etmektir. Durağan süreç, zaman serisi analistleri tarafından büyük ilgi gören ve yakından incelenen bir tür stokastik süreçtir. Genel olarak, ortalama ve varyansının zaman içinde sabit olması ve iki zaman aralığı arasındaki kovaryans değerinin, gerçek zamana değil, yalnızca iki zaman aralığı arasındaki mesafeye veya

boşluğa veya gecikmeye bağlı olması durumunda stokastik bir sürecin durağan olduğu söylenmetedir (Gujarati, 2003: 797).

Ekonometrik uygulamada, durağan olmayan zaman serilerinin kullanılması ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Genel olarak, durağan olmayan zaman serilerini kullanan regresyon analizinin istatistiksel özelliklerinin şüpheli olduğu bir dizi ampirik çalışma gösterilmiştir. Stokastik veya deterministik eğilim dahil olmak üzere zaman serileri ile üretilen modeller sahte regresyon sonuçları verebilmektedir (Utkulu, 1993).

Her bir değişkenin durağanlığını test etmek ve herhangi bir makul regresyon analizi gerçekleştirilmeden önce her bir değişkenin entegrasyon sırasını belirlemek önemlidir. Bu çalışmada değişkenlerin durağanlığını test etmek için Dickey-Fuller (DF), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) kullanılacaktır.

Zaman serilerinin entegrasyon sırasını test etmenin basit bir yöntemi, Dickey ve Fuller (1979) tarafından önerilen Dickey- Fuller (DF) testidir. DF testi üç farklı formda, yani üç farklı boş hipotezi altında test edilebilmektedir (Gujarati, 2003: 815):

Sabit terimsiz ve trendsiz	$\Delta Yt = \delta\Delta Y_{t-1} + u_t$	(3.1)
Sabit terimli ve trendsiz	$\Delta Yt = \beta 1 + \delta\Delta Y_{t-1} + u_t$	(3.2)
Sabit terimli ve trendli	$\Delta Yt = \beta 1 + \beta 2_t + \delta\Delta Y_{t-1} + u_t$	(3.3)

Y_t serisi denklem (3.1)'de sapma olmadan rastgele bir yürüyüştür; Y_t denklem (3.2) 'de sapma ile rastgele bir yürüyüştür; Y_t, (3.3) nolu denklemdeki stokastik bir eğilim etrafında sürüklenen rastgele bir yürüyüştür. Son denklemde *t*, eğilim değişkenidir. Tüm denklemlerde $\delta = 0$ ise, zaman serileri birim kökü içermektedir (Kutlar, 2000: 159). Alternatif hipotez, Y_t serisinin durağanlığı anlamına gelen $\delta<0$'dır. Ayrıca, sıfır hipotezini test etmek için τ testinin kritik değerlerinin, Dickey-Fuller testinin yukarıdaki üç denkleminin her biri için farklı olduğunu eklemek de önemlidir.

Her ne Kadar DF testi entegre düzenin tahmininde önemli bir adım olsa da, hata terimlerinin otomatik korelasyonunu dikkate almamaktadır. Hata terimi ilişkilendirilirse, DF testi geçersiz olacaktır. Bir çözüm olarak Dickey ve Fuller (1981), otokorelasyonu tahmin etmek için modele bağımlı değişkenin gecikmiş değerini eklemiştir. Literatürde, bu test Genişletilmiş Dickey-Fuller testi olarak bilinmekte ve resmen ADF olarak gösterilmektedir. ADF testi, entegrasyon sırasını tahmin etmek için en Etkili ve pratikte en yaygın kullanılan birim kök testidir.

ADF testi'de 3.3 nolu denklem şöyle olacaktır:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + a_i \sum_{i=1}^{m} \Delta Y_{t-i} + u_t \qquad (3,4)$$

U_t bir hata terimi olduğunda, *ΔYt-1 = (Yt-1 - Yt-2), ΔYt-2 = (Yt-2 - Yt-3) vb. M*, gecikme sayısıdır. ADF testinde ayrıca $\delta=0$ ise test edilecektir. Eğer null hipotezi alternatif hipoteze karşı reddedilirse, $\delta<0$, *ΔYt* serisinin durağanlığını ve *Yt~I(1)* göstermektedir. Gecikme sayısının *(m)* yeterli serbestlik derecesine sahip olmak için nispeten küçük olması gerektiğini belirlemek önemlidir; aynı zamanda hata teriminde otokorelasyona neden olmayacak kadar geniş olmalıdır. Bu amaçla, Durbin Watson testi, seri korelasyon için Lagrange Çarpan testi veya Akaike Criterion gibi model seçim prosedürlerinden herhangi biri *m* için en uygun değeri seçmek için kullanılabilir (Utkulu, 1993).

Phillips ve Perron (1988), zaman serilerinin analizinde popüler hale gelen daha kapsamlı birim kök testleri geliştirmişlerdir. Test ADF testine genellikle benzer sonuçlar vermektedir. Ancak Phillips-Perron (PP) testi, ADF testinden esas olarak hatalardaki seri korelasyon ve heteroskedastisite ile ilgilenme biçiminden farklıdır.

PP testi için test regresyonu:

$$\Delta Y_t = \beta D_t + \delta y_{t-1} + \mu_t \qquad 3,5$$

Burada u_t bir hata terimidir ve heteroskedastik olabilir, D_t deterministik terimlerin bir vektörüdür (sabit, eğilim vb.). PP testi, test regresyonunun hata terimlerindeki herhangi bir seri korelasyonu ve heteroskedastisiteyi düzeltmektdir.

P testinin ADF testine üzerindeki ana avantajı, PP testlerinin hata terimindeki genel heteroskedastisite formlarına dayanıklı olmasıdır. Diğer bir avantaj da, kullanıcının test regresyonu için bir gecikme uzunluğu belirtmek zorunda olmamasıdır (Phillips ve Perron, 1988).

3.2.2. Eşbütünleşme

Daha önce belirtildiği gibi, ekonometrik analizlerde durağan olmayan zaman serilerinin kullanılması ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Stokastik veya deterministik eğilimi içeren zaman serileri sahte regresyon sonuçları verebilmekte, bu nedenle test istatistikleri geçersiz olabilmektedir. Makroekonomik zaman serilerinin çoğu eğilimi içermektedir. Bazı araştırmacılar, zaman serilerini durağan serilere dönüştürene kadar farkının alınamsını önermektedir. Bu yöntemin bazı uzun vadeli bilgilerin kaybedilmesine neden olabileceği kanıtlanmıştır (Utkulu, 1997: 39). Ekonometrik çalışmaların bu problemi eşbütünleşme testleri kullanılarak çözülebilmektedir.

Eşbütünleşme analizi Engle ve Granger tarafından 1980'lerin başında, daha sonraki yıllarda yapılan iyileştirmeler ve eklemelerle tanıtılmıştır. Eşbütünleşme, hem uzun vadeli ilişkiler hem de kısa vadeli dinamikler ile durağanlık içermeyen bir modelleme sürecidir. Eşbütünleşme kullanarak finansal verilerdeki zaman serilerini incelemek için, seviye formundaki zaman serileri durağan olmamalı ve I (1) olarak yazılan 1. sıraya entegre edilmelidir. 1. sıraya entegre edildiğinde, seri bir kez farklılaştırıldıktan sonra durağan hale gelmektedir. Değişkenlerin I (1) olmaları ve verileri farklılaştırmaya gerek kalmadan sabit olan doğrusal bir kombinasyona sahip olmaları durumunda eşbütünlü olduğu söylenmektedir (Brooks 2008).

3.2.3. Dağıtılmış Gecikmeli Otoregresif (ARDL) Eşbütünleşme Analizi

Otoregresif dağılmış gecikme (ARDL) modelleri yıllardır kullanılmaktadır, ancak daha yakın zamanlarda, ekonomik zaman serileri arasında uzun vadeli ilişkilerin varlığını test etmek için çok değerli bir araç sağladığını gösterilmiştir. ARDL eşbütünleşme yaklaşımı Pesaran (1997), Pesaran ve Shin (1999) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiştir. Engle ve Granger (1987) ve Johansen ve Juselius (1990) prosedürleri gibi diğer eşbütünleşme yöntemlerine kıyasla çeşitli avantajları vardır:

i. ARDL, çalışma altındaki değişkenlerin aynı sıraya entegre edilmemiş olup olmadığı uygulanabilirken, Johansen eşbütünleşme teknikleri sistemdeki tüm değişkenlerin eşit entegrasyon sırasına sahip olmasını gerektirmektedir. Yani, ARDL'nin değişkenlerin I (0) veya I (1) olarak entegre edildiği durumlarda uygulanabileceği anlamına gelmektedir (Nkoro ve Kelvin, 2016).
ii. ARDL testi, küçük ve sonlu örnek veri boyutları durumunda nispeten daha verimlidir; Johansen eşbütünleşme teknikleri ise geçerlilik için büyük veri örnekleri gerektirmektedir.
iii. ARDL metodolojisi, otokorelasyon ve endojenite varlığında bile tahminler ve geçerli *t* istatistikleri vermektedir (Harris ve Sollis, 2003).
iv. Basit bir hata düzeltme (ECM) modeli, geçerli uzun dönem katsayılarını kaybetmeden uzun dönem dengesi ile birlikte kısa dönem katsayıları sağlamaktadır.
v. ARDL modeli, test istatistiğinin asimptotik dağılımını etkilemeden tüm değişkenler veya farklı gecikme sıraları için eşit sayıda gecikme uzunluğu olarak kabul edilebilir (Pesaran vd., 2001).

Temel olarak, bir ARDL regresyon düzeni (p, q) şu şekilde ifade edilebilmektedir:

$$y_t + \beta_1 y_{t-1} + \ldots + \beta_p y_{t-p} = \lambda + \alpha_0 x_t + \alpha_1 x_{t-1} + \ldots + \alpha_q x_{t-q} + \varepsilon_t \qquad (3.6)$$

veya

$$\beta(L)\, y_t = \lambda + \alpha(L)\, x_t + \varepsilon_t \qquad (3.7)$$

L, dağıtılmış bir gecikme bileşenidir ve ε_t, hata terimidir.Model otoregresiftir, çünkü y_t kendisinin gecikmeli değerleri ile açıklanmaktadır. Ayrıca *x* açıklayıcı değişkenin ardışık gecikmeleri şeklinde dağıtılmış bir gecikme bileşenine sahiptir. ARDL (*p,q*) modeli OLS yöntemi uygulanarak tahmin edilebilmektedir. Bu tahmin, bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin regresörler olarak varlığından dolayı sapmalı katsayı tahminleri verecektir. Hata terimi ε_t, otokorelasyona sahipse, OLS de tutarsız bir tahmin edici olacaktır ve bu durumda Enstrümantal Değişkenler tahmini bu modelin uygulamalarında genellikle kullanılmıştır (Giles, 1975).

ARDL modelinin avantajlarını belirdikten sonra bu çalışmada, incelenen değişkenler arasındaki eşbütünleşmeyi test etmek için ARDL testi kullanılmaktadır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşmeyi incelemek için ARDL aşağıdaki gibi formüle edilmektedir:

$$\Delta InRGSY\dot{I}H_t=\beta_0+\sum_i=1n_1\beta_1\Delta InRGSY\dot{I}H_{t-i}+\sum_i=0n_2\beta_2\Delta In\dot{I}HRCT_{t-i}+\sum_i=0n3\beta_3\Delta In\dot{I}THLT_{t-i}$$

$$+\sum_i=0n_4\beta_4\Delta InRKY_{t-i}+\sum_i=0n_5\beta_5\Delta InYSY_{t-i}+\phi_1InGSY\dot{I}H_{t-1}+\phi_2In\dot{I}HRCT_{t-1}+\phi_3In\dot{I}THLT_{t-1}+\phi_4InRKY_{t-1}+\phi_5InYSY_{t-1}+\varepsilon_{t-1} \quad (3.8)$$

Δ ilk fark operatörünü temsil etmekte; β_0 sabit terimdir; ve $\beta_1 \ldots \beta_5$ kısa dönem katsayılarını, $\phi_1 \ldots \phi_5$ uzun dönem katsayılarını, $n_1 \ldots n_5$ gecikme uzunluğunu ve ε_{t-1} hata terimini temsil etmektedir. Uzun vadede RGSYİH, İHRCT, İTHLT, RKY ve YSY arasında eş bütünleşik bir ilişki olup olmadığını öğrenmek için Pesaran, Shin vd. tarafından geliştirilen ve Smith (2001) ve Narayan (2005) tarafından değiştirilen *F*- F-istatistiğini hesaplayarak sıfır hipotezini $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = \beta_5 = 0$ ve alternatif hipotezi $H_1: \beta_1 \neq \beta_2 \neq \beta_3 \neq \beta_4 \neq \beta_5 \neq 0$ test etmektedir.

Hesaplanan *F*-istatistikleri değeri Pesaran vd. (2001) tarafından verilen üst ve alt kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. Hesaplanan *F* değeri üst kritik değerden daha yüksekse, değişkenlerin I (0) veya I (1) olup olmadığına bakılmaksızın "eşbütünleşme

yoktur" sıfır hipotezi reddedilecektir. Değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığı tespit edildikten sonra, Hata Düzeltme Modelinin tahminine geçilmektedir (Pesaran vd., 2001).

ARDL yaklaşımının hata düzeltme modeli (ECM) gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$\Delta lnGSY\dot{I}H_{pt} = \alpha_0 + \alpha_1 lnGSY\dot{I}H_{t-1} + \alpha_2 lnRKY_{t-1} + \alpha_3 ln\dot{I}HRCT_{t-1} + \alpha_4 ln\dot{I}THLT_{t-1} + \alpha_5 lnYSY_{t-1}$$

$$+ \sum_{j=0}^{m} d_{1j}\, \Delta lnGSY\dot{I}H_{t-j} + \sum_{j=0}^{m} d_{2j} \Delta lnRKY_{t-j} + \sum_{j=0}^{m} d_{3j} \Delta ln\dot{I}HRCT_{t-j} + \sum_{j=0}^{m} d_{4j} \Delta ln\dot{I}THLT_{t-j} + \sum_{j=0}^{m} d_{5j} \Delta lnYSY_{t-j} \quad (3.9)$$

Hata düzeltme modelinin özü, kısa süreli bir şoktan sonra uzun dönemli dengeye ayarlanma hızını göstermektir. Modelin uygunluğunu sağlamak için bir bazı tanısal testler yapılmaktadır. Özellikle, bu testler seçilen modelle ilişkili seri korelasyonu, fonksiyonel formu, normallik ve heteroskedastisiteyi incelemiştir. Pesaran vd. (2001) stabilite testleri (CUSUMQ ve CUSUM) regresyon katsayılarının stabilitesinin kontrol edilmesinde faydalıdır. Testler tekrar tekrar güncellenir ve kırılma noktalarına göre çizilmektedir. Eğer çizgi % 5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içinde yer alıyorsa, verilen regresyondaki tüm katsayıların sıfır hipotezi sabittir ve reddedilmemektedir.

ARDL'yi çalıştırmak için bazı ön koşulların kontrol edilmesi gerekmektedir (Nkoro ve Kelvin, 2016):

i. Modelin daha iyi davranabilmesi için bağımlılığın sabit olmaması gerektiğini vugulamaktadır.
ii. Değişkenlerden hiçbiri normal koşullarda I (2) olmamalıdır (ADF testinde).

3.3. Metodoloji ve Model Spesifikasyonu

Bu çalışmada 1985-2018 yılları arasındaki verileri (yıllık) ile Somali'de dış ticaretin iktisadi büyüme üzerine etkisi araştırılmaktadır. Çalışamada kullanılan veriler;

İktisadi Büyüme (kişi başına düşen GSYİH'nin yüdezi), ihracatın GSYİH içindeki payı, ithalatın GSYİH içindeki payı, Resmi kalkınma yardımın GSYİH içindeki payını ve Yurt içi sermaye birikimim GSYİH içindeki payını içermektedir. Eşbütünleşme tekniklerini uygulamak için büyük bir veri setine ihtiyaç vardır ve bu analizler için gözlem sayısı 30'dan fazla olmalıdır (Bahmani-Oskooee ve Alse, 1993), ve bu çalışmanın veri seti bu koşula uygundur. Kişi başına düşen reel GSYİH ile ihracat arasındaki ve kişi başına düşen reel GSYİH ile ithalat arasındaki Eşbütünleşme ilişkileri araştırılmaktadır. Ampirik testler Eviews ve Microfit paket programları kullanılarak yapılmaktadır.Veri setinin kaynakları ve özellikleri aşağıdaki Tablo 3.2'de görülmektedir.

Tablo-3.2: Değişkenlerin Açıklanması

Veri	**Tanımı**	**sıklık**	**Kaynağı**
Bağımlı değişken			
lgsyih	Reel kişi başına düşen GSYİH'nin doğal logaritması (sabit 2010 ABD doları)	Yıllık	İslam Ülkeleri İstatistik, İktisat, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)
Bağımsız Değişkenler			
lihrct	İhracatın GSYİH içindeki payının doğal logaritması	Yıllık	İslam Ülkeleri İstatistik, İktisat, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)
lithlt	İthalatın GSYİH içindeki payının doğal logaritması	Yıllık	İslam Ülkeleri İstatistik, İktisat ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)
lrky	Resmi kalkınma yardımın GSYİH içindeki payının doğal logaritması	Yıllık	İslam Ülkeleri İstatistik, İktisat, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)
lysb	Yurt içi sermaye birikimim GSYİH içindeki payının doğal logaritması	Yıllık	İslam Ülkeleri İstatistik, İktisat ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC)

Dış ticaretin iktisadi büyüme ve kontrol değişkenleri arasındaki ilişkinin test edilmesinde kullanılan model (3.10) ve (3.11) numaralı fonksiyonldarda olduğu gibidir:

Model:

GSYİH = F (İHRCT, İTHLT, RKY, YSB) (3.10)

$$Y_t = C_0 + \beta_1 lnX_{1t} + \beta_2 lnX_{2t} + \cdots + \beta_k X_{kt} + \varepsilon_t, \text{ i=1,2,…,n; j= 1,2,…k} \quad (3.11)$$

şeklinde tanımlanmaktadır.

3.11 numaralı Modelde; Y_t bağımlı değişkeni, t zaman serisi boyutunu, C_t sabit terimi, X_t dış ticareti, X_{kt} diğer kontrol değişkenleri, β_1 ve β_k regresyon denkleminin eğim katsayılarını ve ε_t hata terimini temsil etmektedir.

3.4. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında, yukarıda verilen teorik bilgilere paralel olarak ampirik sonuçlar sunulmaktadır. Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ve eşbütünleşmeye Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) yaklaşımı ile ilgili değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerinin sonuçları sunulmuştur ve tartışılmıştır.

3.4.1. Birim Kök Testleri

Eşbütünleşmeye sınır testi (ARDL) yaklaşımı, birim kökler için değişkenlerin ön test edilmesini gerektirmese de, değişkenlerin birden daha fazla büyük bir mertebeden durağan olmadığını doğrulamak için bu testi yapmak önemlidir. Amaç sahte regresyondan elde edilen sonuçları ortaya çıkarmak için I (2) değişkenlerinin yokluğunu tespit etmektir. Bu nedenle, Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeler yaklaşımı uygulanmadan önce verilerin durağanlık özelliklerini araştırmak için birim kök testleri yapılmaktadır.

Birim kök için ADF ve PP testi sonuçları Tablo-3.3 'te sunulmaktadır. Boş hipotez, serinin durağan olmadığı veya bir birim kökü içerdiğidir. Sıfır hipotezinin reddi, MacKinnon (1996) kritik değerlerine ve olasılık değerlerine dayanmaktadır.

Tablo- 3.3: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF		PP	
Değişkenler	**Sabit**	**Sabit ve Trend**	**Sabit**	**Sabit ve Trend**
Düzey				
lnGSYİH	-2.60278	-3.18253	-1.7114	-1.1392
lnRKY	-1.37565	-1.75567	-1.3745	-1.7423
lnYSY	-2.141445	-4.08783	-1.8549	-4.0732
lnİHRCT	-3.009254**	-1.57507**	-2.8091**	-1.6108**
lnİTHLT	-2.565535	-1.17308	-2.3499	-1.1731
Birinci Fark				
ΔlnGSYİH	-2.861401*	-5.928968***	-5.74366***	-5.929575***
ΔlnRKY	5.907262***	-5.943863***	-6.01483***	-6.444718***
ΔlnYSY	-8.74934***	-3.827213**	-8.74934***	-13.29912***
ΔlnİHRCT	-3.627479**	-2.555348**	-3.73237**	-4.642783**
ΔlnİTHLT	-3.023616**	-3.913795**	-3.18718**	-3.906313**

Not: ***, **, * sırasıyla% 1,% 5 ve% 10'da anlamlılık seviyesini belirtmekte, Δ birinci farkını temsil etmektedir.

Tablo-3.3'teki ADF ve PP birim kök testi sonuçlarından, ihracat (İHRCT) değişkeni dışında tüm değişkenler için birim kök (durağan olmayan) varlığını ifade eden boş hipotezin reddedildiği görülmektedir. İhracat hariç diğer bütün değişkenler birinci farkında durağan hale gelmiştir.

3.4.2. Dağıtılmış Gecikmeli Otoregresif (ARDL) Eşbütünleşme Testi

ARDL testindeki ilk adım, değişkenlerin gecikmeli seviyelerinin katsayılarının ortak önemi için bir F-testi yaparak değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını test etmektir.

Tablo3.4–: ARDL Sınır Testi Sonuçları

Bağımlı değişken: GSYİH		
F- değeri	10.07654	
K= 4		
Anlamlılık	**Alt sınır**	**Üst sınır**
1%	3.29	4.37
5%	2.56	3.49
10%	2.2	3.09

Tablo-3.4'te belirtildiği gibi, ARDL sınır testi sonuçları; F-istatistiği üst kritik değerin üstünde olduğu için, sıfır hipotezi reddedilmiştir, bu da değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo-3.5: Kısa Dönem Sonuçları

Bağımlı değişken: lnGSYİH			
Değişkenler	**Katsayılar**	**T-Statitik**	**Olasılık değ.**
D(LYSY)	0.404905	4.580471	0.0002
D(LnİHRCT)	0.402879	-4.418602	0.0002
D(LnİHRCT(-1))	0.192363	3.092149	0.0055
D(LnİTHLT)	-0.497528	4.006364	0.0006
D(LnRKY)	-0.043285	-3.019164	0.0065
D(LnRKY(-1))	-0.033027	-2.124313	0.0457
ECT (-1)	-0.677980	-7.246670	0.0000
R^2	0.90		

Not: ***, **, * sırasıyla% 1,% 5 ve% 10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

ARDL modelinin kısa dönem tahminleri Tablo-3.5'de verilmektedir. Tabloda gösterildiği gibi, düzeltilmiş R^2 yaklaşık 0.90'dır. Dolayısıyla iktisadi büyümedeki değişimlerin yaklaşık yüzde 90'ının bağımsız değişkenler ile açıklandığı söylenebilmektedir. Sonuçlar ayrıca gecikmeli hata düzeltme terimi ECT (-1) katsayısının beklendiği gibi negatiftir (-0.6779) ve %1 istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Bu, önceki yılların şoklarının neden olduğu dengesizliğin yaklaşık yüzde 68'inin, cari yıldaki uzun dönemli dengeye dönüştüğünü göstermektedir. Kremers, Ericsson ve Dolado (1992) ve Bahmani-Oskooee'ye (2001) göre, eşbütünleşmeyi tespit etmenin bir başka yolu hata düzeltme terimidir. Tahmin edilen hata terimi katsayısı, kısa dönemde meydana gelebilecek dengesizliklerin yaklaşık 1,5 dönem sonra giderildiği ve uzun dönem dengesine ulaşıldığını göstermektedir.

Teorik olarak, iki veya daha fazla değişken arasında ortak bütünleşme ilişkisi olduğunda bir hata düzeltme mekanizmasının mevcut olduğu tartışılmaktadır. Hata düzeltme terimi böylece eşbütünleşme regresyonunun negatif ve anlamlı gecikmiş kalıntısından elde edilmektedir. Hata düzeltme terimi, bir bozulmanın ardından dinamik modeldeki dengeyi eski haline getirmek için uyarlama hızını ifade etmektedir. Negatif

katsayı, kısa vadede meydana gelen şokların uzun vadede düzeltileceğinin bir göstergesidir. Temel kural, hata düzeltme katsayısı ne kadar büyük olursa (mutlak terimlerle), değişkenlerin şok olduğunda uzun vadede o kadar hızlı dengelenmesidir (Acheampong, 2007).

Tablo-3.6: Uzun Dönem Sonuçları ARDL (1, 2, 1, 2, 0)

Bağımlı değişken: GSYİH			
Değişkenler	**Katsayıları**	**T-statik**	**Olasılık değ.**
LnİHRCT	1.091178	-4.994646	0.0001
LnİTHLT	-0. 270038	5.561201	0.0000
LnRKY	0.015097	1.403847	0.1750
LnYSY	0.597223	5.557941	0.0000
C	0.716117	1.285242	0.2127

Not: ***, **, * sırasıyla% 1,% 5 ve% 10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 3.6'da gösterildiği gibi, uzun dönem sonuçları ihracat ve yurtiçi sermaye birikiminin iktisadi büyüme üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak ithalat, iktisadi büyüme üzerinde olumsuz ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki yaratmış ve resmi kalkınma yardımlarının iktisadi büyüme üzerinde olumlu ancak istatistiksel olarak anlamsız bir etkisi bulunmaktadır. Sonuçlardan, ihracat katsayısı %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır, bu da eğer ülke ihracatını %1 oranında arttırırsa, kişi başına reel gayri safi yurtiçi hasıla olarak ölçülen iktisadi büyümenin uzun vadede yaklaşık %1,09 artacağını göstermektedir. İhracat ve iktisadi büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu ve ilişkinin Tablo-3.6'daki sonuçlara göre olumlu olduğu anlamına gelmektedir. Bu, ihracattaki artışların, Somali'de iktisadi büyümeyi teşvik etme potansiyeline sahip olduğu anlamına gelmektedir.

İthalat katsayısına ilişkin tahmin sonuçları, ithalatın iktisadi büyüme üzerinde negatif(olumsuz) ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir;

ithalattaki %1'lik artışın, iktisadi büyümede (kişi başına reel GSYİH) yaklaşık %0,3 oranında azalmaya yol açtığını göstermektedir. Ayrıca, yurt içi sermaye birikimi katsayısı pozitiftir ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Böylece, ülkenin yurt içi sermaye birikimi %1 artarsa, uzun vadede kişi başına reel GSYİH yaklaşık %0,6 artacaktır. Resmi kalkınma yardımları (RKY), iktisadi büyüme üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olmakla birlikte bu katsayı istatistiksel olarak anlamsızdır. Ülkenin dış yardımı %1 artarsa, kişi başına reel GSYİH olarak ölçülen iktisadi büyümenin uzun vadede yaklaşık %0,01 artacağını göstermektedir.

3.4.3. Tanısal (Diagnostik) Testler

Modelde heteroskedastisite, otokorelasyon ve yanlış tanımlama sorunları olup olmadığını test etmek için tanısal testler kullanılır ve değişkenlerin normal olarak dağılıp dağılmadığını da gösterir.

Tablo-3.7: Diagnostik Test Sonuçları

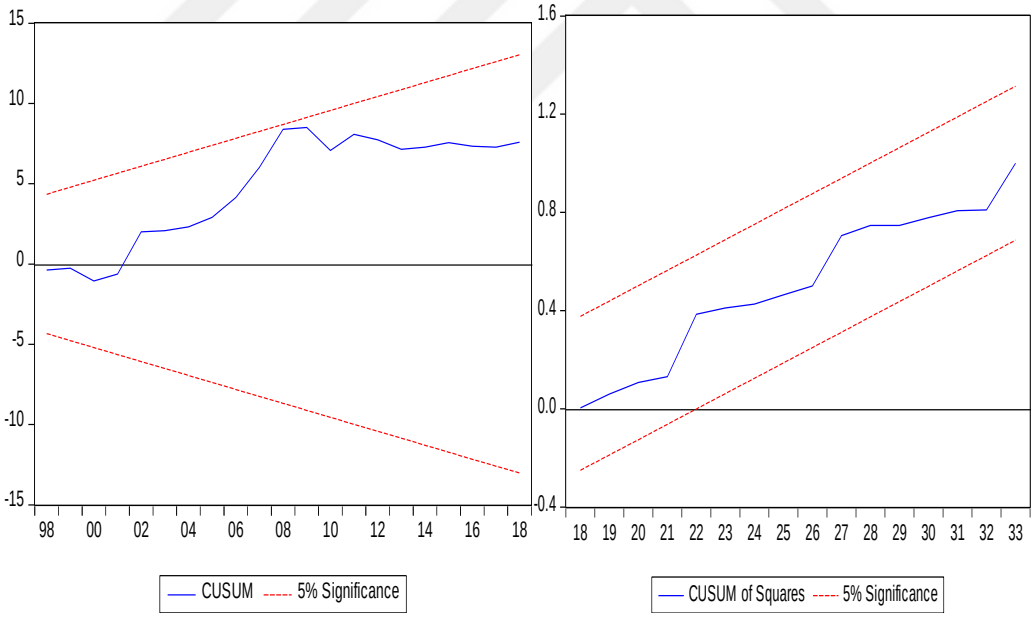
Testler	Test İstatistiği (olasılık değeri)	**Sonuç**
ARCH Breusch-Pagan-Godfrey	Chi-square (1) = İstatistik Değeri (Kİ KARE DEĞERİ) 0.3023 Chi-square (10) = İstatistik Değeri (Kİ KARE DEĞERİ) 0.0670	Hetroskedastisity yoktur
Breusch-Godfrey	Chi-square (2) = İstatistik Değeri (Kİ KARE DEĞERİ) 0.2266	Otokorelasyon yoktur
Normallik Testi	Prob. = 0.246475	Normal olarak dağılır

ARDL modeli için tanısal testleri yapılmıştır. Tablo-3.7'de bildirilen testler, tahmini modelin değişkenler arasındaki seri korelasyon ve otokorelasyon var olup olmadıgını bulmak için kullanmıştır. Model ayrıca kalıntıların Çarpıklığı ve Basıklığı temel alan Normallik testini de geçmiştir. Demeki, modelde heteroskedastisite, otokorelasyon problemlerinin olmadığı ve artıkların normal olarak gözlemler arasında dağıtıldığı anlamına gelmektedir.

3.4.4. Kararlılık Testleri

Pesaran (1997), özyinelemeli artıkların (CUSUM) kümülatif toplamı ve özyinelemeli artıkların (CUSUMSQ) kümülatif toplamının karelerinin kullanıldığı parametreler için kararlılık testinin, model tahmin edildikten sonra yapılmasını önermektedir. Bu, tahmin edilen modelin sonuçlarındaki sapmaları ortadan kaldırmak için yapılmaktaır. CUSUM ve CUSUMSQ sonuçları grafik-3.1'de sunulmaktadır. CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri, yüzde 5 anlamlılık seviyesinin kritik sınırına göre çizilmektedir. Bahmani-Oskooee ve Nasir'e (2004) göre, eğer bu istatistiklerin grafiği yüzde 5 anlamlılık seviyesinin kritik sınırları içinde kalıyorsa yani, mavi çizginin kırmızı çizgiler arasında olduğu süreci tüm katsayıların kararlı olduğunu göstermektedir.

Grafik-3.1: CUSUM ve CUSUMSQ Testi

Grafik-3.1 göstirildiği gibi, ARDL modeli için CUSUM ve CUSUMSQ grafiğini göstermektedir. Tüm katsayıların grafikleri yüzde 5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisine düştüğünden, katsayıların kararsızlığının bulunmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, tahmin edilen modelin tüm katsayıları çalışma süresi boyunca kararlıdır.

SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Kalkınma iktisatçıları arasında teorik olarak dış ticaretin (ihracat ve ithalatın) iktisadi büyümeye yol açtığı konusunda makul bir fikir birliği vardır. Somali ve diğer birçok gelişmekte olan ülke, iktisadi kalkınma ve yoksulluğun azaltılması için ticarete dayalı iktisadi büyüme politikaları uygulamaktadır. Bununla birlikte, farklı ülkeler için yapılan ampirik çalışmalar çelişkili sonuçlar vermektedir ki bu durum, ticarete dayalı büyüme mutabakatının geçerliliği konusunda şüpheler doğurmaktadır. Bugüne kadar bu konuda özellikle Somali'yi hedefleyen bilinen bir araştırma yapılmamıştır. Ticarete dayalı büyüme hipotezinin Somali için geçerli olup olmadığını öğrenmek amacıyla bu çalışmayı üstlenmenin temel motivasyonu literatürdeki boşluğu gidermektir.

1985-2018 döneminin yıllık zaman serisi veri seti ile Somali için ihracat ve ithalatın iktisadi büyüme üzerindeki etkisini ampirik olarak araştırmayı amaçlayan bu çalışma, Pesaran ve Shin (1999) tarafından geliştirilen Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeli Modeli (ARDL) kullanarak dış ticaret ve iktisadi büyüme arasında uzun dönem ve kısa dönem ilişkisinin olası varlığını analiz ederek yorumlamıştır. Araştırma temel amacının yerine getirilmesi için, resmi kalkınma yardımı ve yurt içi sermaye birikimi gibi diğer etkenlerle birlikte ihracat ve ithalatın kişi başına GSYİH düzeyindeki artışa katkıda bulunup bulunmadığını araştıran spesifik sıfır hipotezler test edilmiştir.

Temel iktisadi büyüme teorileri ve ampirik çalışmalar yoluyla ihracat, ithalat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin doğası hakkındaki teorik ve ampirik literatür gözden geçirilmiş; kullanılan değişkenlere ait serilerin durağanlık özelliklerini kontrol etmek için birim kök testleri yapılmıştır. Bu bağlamda, birim kök testi için Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri kullanılmıştır.

Birim kökler için ADF ve PP testleri, kişi başına reel GSYİH (iktisadi büyüme), ithalat, resmi kalkınma yardımı ve yurt içi sermaye birikiminin ilk farkta durağan olduğunu ortaya koymuştur. yani birinci derecede I(1) entegre olmuşlardır. Öte yandan,

ihracat düzeyde durağan olmuştur ve bu nedenle entegresyon derecesi I(0) sıfırdır. Bu nedenle, değişkenler arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkiler ARDL modeli kullanılarak incelenmiştir.

Analiz bulguları, teorik beklentiye uygun olarak, ele alınan dönemde ihracatın iktisadi büyümeye olumlu ve anlamlı katkıda bulunurken, ithalatın kişi başına GSYİH'da azalmaya yol açtığını ortaya koymuştur. İhracatta %1'lik artışın kişi başına GSYİH'da yaklaşık %1,09 oranında genişlemeye yol açtığını ve bu sonucun %1'lik anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Öte yandan, ithalatta %1'lik artış kişi başına GSYİH'yi yaklaşık %0,27 oranında azalttığı saptanmıştır ve bu bulgu %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu çalışma için yapılan analiz, aynı zamanda ihracat ile kişi başına GSYİH arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eşbütünleşme) varlığını doğrulamakta; bu da ihracata dayalı büyümenin uzun vadede Somali'de iktisadi kalkınmanın gerçekten sürdürülebilir bir yolu olduğunu ima etmektedir.

Yurt içi sermaye birikimi kişi başına GSYİH'yi artıran diğer faktör olarak bulunmuştur. Ayrıca çalışma, yerli sermaye birikiminin kısa vadede ve uzun vadede iktisadi büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu, yurt içi sermaye birikiminin Somali'nin büyüme sürecinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Resmi kalkınma yardımının (ODA) uzun vadede ikitsadi büyüme üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamsız bir etkiye sahip olduğunu yansıtan analiz bulgusu, büyüme için dış yardımın güvenilir bir kaynak olmadığını ve resmi yardımların kendilerinden beklenen büyüme katkısını net/anlamlı biçimde üretmediğini göstermektedir.

Hata teriminin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı katsayısı; iktisadi büyüme, ihracat, ithalat, resmi kalkınma yardımı ve yurt içi sermaye birikimi arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Katsayısının büyüklüğü, bir önceki yıl

sisteme yönelik şokların neden olduğu dengesizliğin yaklaşık %67,7'sinin cari yılda dengeye dönüştüğünü göstermektedir.

Analizde gösterildiği gibi modelde seri korelasyon, heteroskedastisite ve normallik problemleri yoktur. Özyinelemeli artıkların kümülatif toplamı (CUSUM) ve kareler özyinelemeli artıkların kümülatif toplamının (CUSUMSQ) grafiklerinin çizilmesiyle gerçekleştirilen parametre kararlılık testi, çalışmanın tüm süresi boyunca dış ticaret ve iktisadi büyüme arasında istikrarlı bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.

Analiz bulgularından hareketle va bu çalışmanın birinci bölümünde özetlenen kavramsal-teorik çerçeve ışığında paylaşılmaya değer öneriler şunlardır:

İhracattaki artış, hem kısa hem de uzun vadede büyüme performansını desteklediğine göre, her ülkenin iktisadi önceliklerinin başında gelen kabul edilebilir oranda ve istikrarlı büyüme için ihracat bir politika aracı olarak düşünülmelidir. Zira ihracat arttıkça iktisadi büyüme hem uzun vadede hem de kısa vadede artacaktır. Bulgulara dayanarak, politika yapıcıların Somali'deki iktisadi büyümeyi artırmak için ihracatı teşvik stratejisine odaklanması önerilmektedir. Somali'nin ihracat sepetini çeşitlendirmesi, ihracata dayalı büyüme gündeminin sürdürülmesi için gerektirmektedir. İhracatı teşvik etmenin bir yolu olarak, Somali Hükümeti, ihracata yönelik üretim yapan girişimcilere, özellikle küçük ölçekli çiftçilere ve üretimi yönlendiren küçük ve orta büyüklükteki işletmelere sübvansiyon sağlamalıdır. Ülke ihracatında ağırlığı olan hayvancılık ve muz gibi başlıca alanlarda girdi maliyetleri düşürülmeli; markalaşma, inovasyon, yurt dışı pazarlara erişim desteği sunulmalıdır. Bu sübvansiyonlar ve yüksek üretici fiyatları, küçük ölçekli çiftçileri ihracat üretimine devam etmeye teşvik edecek ve sonuç olarak ülke için daha fazla ihracat geliri sağlayacaktır.

İthalat ile kişi başına GSYİH arasındaki negatif ilişki bulgusundan hareketle, hükümetin, ihracata dayalı iktisadi politikalar gibi ekonomik büyümeye ulaşmanın alternatif yolları lehine ithalatı özendiren uygulamalardan uzak durması gerektiği açıktır. İktisadi büyümeyi teşvik ederken ithalatı sınırlamayı amaçlayan dış ticaret politikaları

tasarlanmalıdır. Bununla birlikte, bu politika eylemleri, özellikle Somali gibi teknoloji eksikliği olan ekonomi için iktisadi büyüme sağlamada gerekli olan üretken yabancı teknoloji edinmeyi engellememek için dikkatle uygulanmalıdır. Bunlardan biri, lüks ya da zorunlu olmayan mal ve hizmetlerin ithalatını sınırlayacak/önleyecek tarifler, miktar kısıtları, vb politika araçları etkin kullanılmalıdır. Bu, ülkenin sadece büyümeyi destekleyen ithalata izin vermesini ve ayrıca zorunlu olmayan yabancı ürünler üzerindeki döviz giderlerinden tasarruf yapmasını sağlayacaktır. Ayrıca, ithalat tarifelerinin ihtiyatlı bir şekilde artırılmasıyla, üretken olmayan ithalatta bir kısıtlama sağlanabilmektedir. Bu, temel olarak yurt dışından satın alınan mal ve hizmetlere bir tür verginin sistematik olarak uygulanmasını içermektedir.

Sermaye birikiminin Somali'deki iktisadi büyümeyi artırmak için anlamlı katkısı olduğu saptandığına göre; ekonomi yönetiminin ülke büyümesini artırmak üzere, tasarruf kabiliyetini geliştirecek ve tasarrufların yatırımlara dönüşmesini kolaylaştıracak mekanizmaları hayata geçirmesi yararlı olacaktır. Sermaye birikimi süreçleri, finans kurumları, sosyokültürel özelliklere, inanç ve değerlerle uyumlu finansman model ve araçları geliştirilmeli; kalkınma yardımlarının etkili kullanımı sağlanmalı ve uluslararası sermayeden daha fazla yararlanmak üzere yurtiçi yatırım ortam ve koşulları cazip hale getirilmelidir.

KAYNAKÇA

Abhayartne, Anoma (1996). "Foreign Trade and Economic Growth Evidence from Sri Lanka, 1960-1992". Applied Economics Letters, 3 (9): 567-570.

Acheampong, Ignatius Kutu (2007)."Testing Mckinnon-Shaw thesis in the context of Ghana's financial Sector liberalization". International Journal of Management, Research and Technology, 1(2): 156 –183.

Adam, Hussein M. (1992). "Somali Militarism,Warlordism or Democracy". Review of African Political economy, 19 (54): 11-26.

Ahmad, Jaleelq and Andy C.C. Kwan (1991). "Causality between Exports and Economic Growth: Empircal Evidence from Africa". Economic Letters, 37 (3): 243-248.

Ahmad, Firdos (2012). "India's Economic Development: Nexus between Poverty and environmental Degradation". International Journal of Scientific and Technology Research, 1(5): 61-66.

Anh, Tung Dao (2014). "Trade Openness and Economic Growth", Endowed Summer Research Fund in Economics, http://www.digitalcommons.iwu.edu/ 09.03.2020.

Appleyard, R. Dennis, Alfred J. Field and Steven L. Cobb (2006). International Economics, 5th Edition. Boston: McGraw-Hill Irwin publication.

Nosakhare, L. Arodoye and Milton A. Iyoha (2014). "Foreign Trade and Economic Growth nexus: Evidence from Nigeria". Journal of Applied Statistics, 5(1): 121-138.

Asfaw, A. Hunde (2014). "Trade Policy and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: a Panel Data Approach". American Journal of Trade and Policy, 1 (3): 94–101.

Bakırtaş, İbrahim, Kemal Yıldırım ve Rasim Yılmaz (2005). Makro İktisada Giriş. Bursa: Ekin Yayınevi.

Balaam, David N. and Micheal Veseth (2008). Introduction to International Economics, 4thEdition. London: Pearson Internaitonal Edition.

Balassa, Bela (1978). "Exports and Economic Growth". Journal of Development Economics, 5 (4): 181-89.

Bayraktutan, Yusuf, İbrahim Arslan ve Erdal Alancıoğlu (2019). "Orta Gelir Tuzağı, Nedenleri ve Çıkış Politikaları". Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 11 (21): 472-486.

Bayraktutan, Yusuf ve Mehmet Özbilgin (2014). "Türkiye'de İllerin Lojistik Merkez Yatırım Düzeylerini Bulanık Mantık Yöntemiyle Belirlenmesi". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 0 (43): 1-36.

Bayraktutan, Yusuf (2017). Uluslaraarsı İktisat. Kocaeli: Umuttepe Yayınevi.

Bayraktutan, Yusuf, İbrahim Arslan ve Erdal Alancioğlu (2018). "Orta Gelir Tuzağını Aşmada Araştırma-Geliştirme: Türkiye ve Güney Kore Karşılaştırması". Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR), 5 (23): 1232-1240.

Bayraktutan, Yusuf ve Hanife Bıdırdı (2016). "Teknoloji ve Rekabetçilik: Temel Kavramlar ve Endeksler Bağlamında Bir Değerlendirme". Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi. 8 (14):1-24.

Bayraktutan, Yusuf (1992). "Kalkınma ve Altyapı". Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 47 (3): 84-93.

Brooks, Chris (2008). Introductory Econometrics for Finance, 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Bruton, Bronwyn E. (2010). New Approach of Somalia. Nairobi: Council on Foreign relations. Council Special Report No. 52

Carbaugh, Robert J. (2001). International Economics, 8th Edition. Washington D.C: South-Western Thompson Learning.

Case, Karl E. and Ray C. Fair (1994). Principles of Economics. Englewood Cliffs N.J: Prentice Hall.

Cassanelli, Lee (1982). The Shaping of Somali Society: Reconstructing the History of Pastoral People1500-1900. Philadelphia: University of Philadelphia Press.

Chang, Cheng and Micheal Mendy (2012). "Economic Growth and Openness in Africa: What is the Empirical Relationship?". Applied Economics Letters, 19 (18): 1903-1907.

Choe, Jong I. (2003). "Do Foreign Direct Investment and Gross Domestic Investment Promote Economic Growth?". Review of Development Economics, 7(1): 44-57.

Çarıkçı, Emin (1983). Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları, Ankara: Turhan Kitabevi.

Çetintaş, Hakan and Salih Barışık (2009). "Export, Import and Economic Growth: The Case of Transition Economies". Transition Studies Review, 15 (4): 636–649.

Darrat, Ali F. (1986). "Trade and Development: The Asian Experience". Cato Journal, 6 (2): 695-699.

Edward, F. Denison (1962). The Sources of Economic Growth in the United States and Alternatives before U.S. Committee for Economic Development. New York: Paper, No 13.

Edward, Sebastian (1992). "Trade Orientation, Distortions and Growth in Developing Countries", Journal of Development Economics, 39 (1): 31-57.

Elster, Jon (1983). Explaining Technical Change: Studies in Rationality and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press.

Emsen, Selçuk, Ayşen Hiç Gencer ve Hakan Kılıç (2011). "Büyüme ve Gelir Dağılımı İlişkileri: Geçiş Ekonomileri Deneyimi". (ed) Selahattin Sarı, Jusup Pirimbaev, Alp H. Gencer vd. International Conference on Eurasian Economies, Bishkek/kyrgyzstan: Beykent university ve kyrgyzstan-turkey Manas university press: 440-447.

Fagerberg, Jan (2001). "Economic Growth and Convergence". Cambridge Journal of Economics, 19 (1): 243-256.

Fletcher, Gordon (1989). The Keynesian Revolution and its Critics: Issues of Theory and Policy for the Monetary Production Economy. London: Palgrave MacMillan.

Freyssinet, Jacques (1985). Azgelişmişlik İktisadı (Çev: Tezer Öçal ve M. Ali Kılıçbay), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Gavin, C. Reid (1989). Classical Economic Growth: An Analysis in the Tradition of Adam Smith, New York: Basic Blackwell Ltd.

Giles, Dave (1975). "A Polynomial Approximation for Distributed Lags". Journal of New Zealand Statistician,10 (2): 22-6.

Giles, Dave. (1977). "Current Payments for New Zealand's Imports: A Bayesian Analysis". Applied Economics Journal, 9 (3):185-201.

Goldin, Claudia (2014). "Human Capital." In Handbook of Cliometrics, ed. Claude Diebolt and Michael Haupert, Heidelberg, Germany: Springer Verlag publication

Gries, Thomas, Kraft Manfred and Meierrieks Daniel (2009). "Linkages between Financial Deepening, Trade Openness and Economic Development: Causality Evidence from Sub-Saharan Africa". World Development, 37(12): 1849-1860.

Grossman, Gene M. and Elhanan Helpman (1991). Innovation and Growth in the Global Economy, Cambridge: MIT press.

Gujarati, Damodar N. (2003). Basic Econometrics. New York: McGraw Hill.

Gylfason, Thorvaldur and Gylfi Zoega (2006). "Natural Resources and Economic Growth: The Role of Investment". The World Economy Journal, 29 (8): 1091-1115.

Harris, Richard and Robert Sollis (2003). Applied Time Series Modeling and Forecasting. West Sussex: Wiley publication.

Harrison, Anne (1996). "Openness and Growth:A Time-Series,Cross-Country Analysis for Developing Countries", Journal of Development Economics, 48 (2): 419-447.

Hatemi-J, Abdulnasser and Irandoust Manuchehr (2000). "Time-Series Evidence for Balassa's Export-led Growth Hypothesis". The Journal of International Trade and Economic Development, 9 (3): 355–65.

Helpman, Elhanan and Paul Krugman (1985). Market Structure and Foreign Trade. Cambridge: MIT Press.

Hexmoor, Henry (2015). Types of Capital: Educational Aspects. The World Economy journal, 2 (3):6951-6955.

Howitt, Peter (2010). Endogenous Growth Theory in the Economic Growth. The New Palgrave Economics Collection. London: Palgrave Macmillan.

Hye, Muhammad Adnan (2012). "Exports, Imports and Economic Growth in China: an ARDL Analysis". Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies, 5(3): 42-55.

ILO (2019). Somalia – Unemployment. https://www.indexmundi.com/ 23.12.2019.

Isola, Lawal A., Abiola Asalaye, Ayodele Victor Ahmed vd. (2016). "Economic Growth Financial Development and Trade Openness in Nigeria: An Application of the ARDL Bound Testing Approach". Cogent Economics and Finance, 4 (1):1–15.

Johansen, Soren (1988). "Statistical Analysis of Cointegration Vectors". Journal of Economic Dynamics and Control, 12 (2): 231–254.

Jovanovic, Boyan (2000). The Growth Theory, the Productivity, Innovation and Entrepreneurship Program. NBER Working Paper No. 7468.

Jung, Woo S. and Peyton J. Marshall (1985). "Exports, Growth and Causality in Developing Countries". Journal of Development Economics, 18 (3): 1-12.

Kaldor, Nicholas (1961). The Theory of Capital. London: Palgrave Macmillan.

Karabulut, Kerem (2015). Makroekonomi Prensipler, Uygulamalar ve Araçlar. Ankara: Nobel Yayınevi.

Karaçay, Habib (2008). Sosyo-Ekonomik Kalkınmada Fiziki, Beşeri ve Sosyal Sermaye: Vakıflar Genel Müdürlüğü Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi iktisadi ve idari Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Kavoussi, Rostam M. (1984). "Export Expansion and Economic Growth", Journal of Development Economics, 14(1): 241-250.

Keho, Yaya (2017). "The Impact of Trade Openness on Economic Growth: The Case of Cote d'Ivoire". Cogent Economics & Finance, 5(1): 1-14.
Keynes, John Maynard (1936). The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Palgrave Macmillan.
Kim, Dong-Hyeon (2011). "Trade, Growth and Income". The Journal of International Trade and Economic Development, 20 (4): 677–709.
Kreinin, Mordechai E. (1987). International Economics: A Policy Approach, 5th Edition. Michigan: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
Kremers, Jeroen J., Neil R. Ericsson and Juan J. Dolado (1992). "The Power of Cointegration Tests". Oxford bulletin of Economics and Statistics Journal, 54 (3): 325–348.
Krueger, Anne (1990). "Import Substitution versus Export Promotion". (ed) Philip King. International Economics and international Economic Policy. Singapore: McGraw-Hill.
Krugman, R. Paul and Maurice Obstfeld (2003). International Economics: Theory and Policy, 6th Edition. Boston: Addisson-Wesley.
Krugman, Paul and Wells Robin (2011). Makro İktisat (çev. Fuat Oğuz vd.). Ankara: Palme Yayın.
Kutlar, Aziz (2000).Ekonometrik Zaman Serileri*:* Teori ve Uygulama, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
Laitin, David ve Said Samatar (1987). Somalia: Nation in Search of a State. London: Gower Publishing
Lavrov, E. ve E. Kapoguzov (2006). "Economic growth: theories and problems". Journal of economics, 2 (4): 12-16.
Lewis, Loan (2002). A Modern History of Somalia, Oxford: James Curry Ltd.
Lewis, Loan and Janzen Jörg (2019). The History of Somalia, https://www. britannica.com/ 02.03.2020.
Louis, Fitzgibbon (1982). The Betrayal of the Somalis. London: Rex Collings.
Lucas, Robert (1988). "On the Mechanics of Economic Development". Journal of Monetary Economics, 22 (1): 3-42.
Maddison, Angus (1982). Phases of Capitalist Development, Oxford: Oxford University Press.
McDermott, John (1999). "Mercantilism and Modern Growth". Journal of Economic Growth, 4 (1): 55-80.
Medina, Smith Emilio (2001). Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid for Develop--ping countries? A Case Study of Costa Rica. Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series, No. 7.
Ministry of Health of Somalia (2019). Health System of Somalia, http://moh.gov.so/ 03.11.2019.
Ministry of Finance of the Federal Government of Somalia (2019). Budget Performance of the Country, http://mof.gov.so/13.02.2020.
Muzari, Washington (2016). "Agricultural Productivity and Food Security in Sub-Saharan Africa". International Journal of Science and Research (IJSR), 5(1): 1769-1776.

Narayan, Paresh and Russell Smyth (2008). “Energy Consumption and Real GDP in G7 Countries: New Evidence from Panel Cointegration with Structural Breaks”. Energy Economics, 30 (5): 2331-2341.

Naveed, Amjad and Shabbir Ghulam (2006). “Trade Openness, Foreign Direct Investment and Economic Growth: A Panel Study”. Pakistan Economic and Social Review, 44 (1): 137.

Nduka, Eleanya K. (2013). “Openness and Economic Growth in Nigeria”, Journal of Education and Practice, 4(1): 68-73.

Nkoro, Emeka and Kelvin Uko Aham (2016). “Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Cointegration Technique: Application and Interpretation”. Journal of Statistical and Econometric Methods, 5 (4): 63-91.

Ocampo, Jose Antonio (2005). A Broad View of Macroeconomic Stability. New York: United Nations Department of Economics and Social Affairs. Paper No. 1.

OECD (2019). Africa's Development Dynamics, Achieving Productive Transformation, www.oecd.org/10.12.2019.

Ogoe, Emmanuel (2009). Econometric Analysis of the Causal Relationship between Gross Domestic Savings and Economic Growth in Ghana (1961-2008), Yüksek Lisans Tezi, Kwame Nkrumah University of Science and Technology and social Sciences Institute, Akra.

Osipian, Ararat (2007). “Economic Growth: Education as a Factor of Production”. Kramatorsk: KEHI Press.

Osundina, Kemisola (2014). “Capital Accumulation, Savings and Economic Growth of a Nation: Evidence From Nigeria”. Global Journal of Interdisciplinary Social Sciences, 3 (3): 151-155.

Oskooee, M. Bahmani and Alse Janardhanan (1993). “Export and Economic Growth: An Application of Cointegration and Error-Correction Modelling”. The Journal of Developing Areas, 27 (4): 535-542.

Oskooee, M Bahmani (2001). “Nominal and Real Effective Exchange Rates of Middle Eastern Countries and their Trade Performance”. Journal of Applied Economics, 33 (1): 103–111.

Öcal Tezer. (2007). Makroİiktisat. İstanbul: İkinci sayfa Yayınevi.

Pekin Tevfik (2005). Makro Ekonomi. İzmir: Lider Yayınevi.

Pesaran, M. Hashem, Shin Yongcheol and Richard J. Smith (2001). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”. Journal of Applied Econometrics, 16 (3): 289–326.

Plecher, Holzmann (2019). Main Import and Export Partners for Somalia in 2017, www.statista.com/ 28.04.2020.

Phillips, C. Peter and Perron Pierre (1988). “Testing for Unit Roots in Time Series Regression”. Journal of Biometrika, 75 (5): 335-346.

Prud’homme, Remy (2004). “Infrastructure and Development.” Paper prepared for the ABCDE (Annual Bank Conference on Development Economics), Washington DC: World Bank Institute Development Studies. http://wwwwds.worldbank.org /20.04.2020.

Ricardo, David (1817). The Principles of Political Economy and Taxation. London: Johnmuray publication.

Romer, Paul M. (1989). “Human Capital and Growth: Theory and Evidence”. The National Bureau of Economic Reserch, 32 (1): 251-286.
Romer, Paul M. (1994). “The Origins of Endogenous Growth”. Journal of Economic Perspectives, 8 (1): 3–22.
Rostow, Walt Whitman and Kennedy Micheal (1990). Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present. New York: Oxford University Press.
Rudiger, Dornbusch, Stanley Fischer and Richard Startz (2007). Makro ekonomi (Çev: Salih Ak), 9. Baskı, Ankara: Fersa Matbaacılık.
Saadia, Touval (1963). “Somali Nationalism”. The Journal of Modern African Studies, 2 (1): 130-132.
Sachs, D. Jeffrey and Warner Andrew M. (1997). “Sources of Slow Growth in African Economies”. Journal of African Economies, 6 (3): 335-376.
Salvatore, Dominick (1998). International Economics, 6th Edition. New Jersey:Wiley publication
Sandford, C.T. (1970). Grwoth and Control of Government Expenditure. London: Palgrave Macmillan.
Savaş,Vural Fuat (2007). Keynezyen İktisat Yıkılırken, 3. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
Savvides, Andreas and Stengos Thanasis (2009). Human Capital and Economic Growth. California: Stanford University Press.
SESRIC (2020). Statistics and Information. https://www.sesric.org /02.06.2020.
Seyidoğlu, Halil (2007). Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, 16. Baskı. İstanbul: Güzem Can yayınları.
Shahbaz, Muhammad (2012). “Does Trade Openness Affect Long Run Growth? Cointegration, Causality and Forecast Error Variance Decomposition Tests for Pakistan”. Economic Modelling, 29 (4): 2325–2339.
Sisay, Andualem and A. Khalif (2013). “Somali Government and Jubaland Strike a Peace Deal”. Journal of African Review, 2 (3): 150-166.
Smith, Adam (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.
Smriti, Chand. (2012). The Meaning and Definition of Foreign Trade or International Trade, http://www.yourarticlelibrary.com /26.11.2019.
Sodersten, Bo. and Geoffrey Reed (1994). International economics, 3rd Ed. London: Macmillan press.
Solow, M. Robert (1956). “ Contribution to the Theory of Economic Growth”. Quarterly Journal of Economics, 70 (1): 65–94.
Stewart, Frances (1978). Technology and Underdevelopment. London: MacMillan Press.
Şimşek, Salih ve Kemal Aydın (2004). İktisat Bilimine Giriş. Sakarya: Değişim Yayınevi.
Tamanaha, Brian Z. (2012). “The History and Elements of the Rule of Law”. Singapore Journal of Legal Studies, 2(4): 233-247.
Tashome, Kagnew Wolde (2011). Export Performance and Economic Growth in Ethiopia. Yüksek lisansTezi, Addis Ababa University and social sciences institute, Addis Ababa.

Temiz, Dilek and Gökmen Aytaç (2010). "Analysis of the Export and Economic Growth in Turkey over the Period of 1950-2009". International Journal of Economic and Administrative Studies, 3 (5): 123-142.

Todaro, Micheal and Stephen Smith (2011). Economic Development. London: Addison-Wesley publication.

Todaro, Micheal (2003). Economic Development in the third World. London : Longman publishing.

Türker, Tuba (2007). Dışa Açık Büyüme: Türkiye Örneği. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İİBB Yayınları.

Unay, Cafer (1999). Makro Ekonomi. Bursa: VİPAŞ Yayınevi.

UNFPA (2014). Population Estimation Survey: Somalia, country office, Nairobi. http// www. unfpa.com / 20.01.2020.

UNHCR. (2020). Somalia livelihood systems. http://www.unhcr.com/15.06.2020.

UNICEF (2015). Education in Somalia. https://www.unicef.org/10.04.2020.

Utkulu, Utku (1993). Cointegration Analysis: an Introduction Survey with Applications to Turkey, Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Bildirileri, İzmir: Ege Universitesi Basımevi, 303- 323.

Ünsal, M. Erdal. (2009). Makro iktisat, 8. Baskı. Ankara: İmaj Yayınevi.

Vahit, Eren Mehmet ve Ayşe Ergin Ünal (2019). "Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği". Sosyoekonomi Dergisi, 27 (39): 81–93.

Vohra, Rakesh (2001). "Export and Economic Growth: Further Time Series Evidence from Less Developed Countries". International Advances in Economic Research, 7 (3): 345-350.

Warsame, Hussein Ahmed (2015). "Role of International Aid and Open Trade Policies in Rebuilding the Somali State". Bildhaan; An International Journal of Somali Studies, 2 (11): 51-72.

World Bank (1987). World Bank Development indicators, Washington DC. http://worldbank.org /06.05.2020

World Trade Organization (2010). Natural Resources: Definitions, Trade Patterns and Globalization, World Trade Report. https://www.wto.org/09.05.2020.

World Bank (2015).World Development Indicators.Washington, DC. http://worldbank. org/ 06.05.2020

World Bank (2018). Rebuilding Resilient and Sustainable Agriculture in Somali. Washington, D. C. http://worldbank.org /04.02.2020

World Bank (2019). Foreign Direct Investment of Somalia. https://www.theglobal economy.com/ 05.05.2020.

Yeboah, Osei, Naanwaab Cephas, Saleem Shaik vd (2012). "Effects of trade openness on economic Growth: The Case of African Countries". Applied Economics and Agriscience Education, 2 (6): 1-24.

Yücel, Fatih (2009). "Causal Relationships between Financial Development, Trade Openness and Economic Growth: The case of Turkey". Journal of Social Sciences, 5 (1): 33-42.